

SVEUČILIŠTE U ZAGREBU
FILOZOFSKI FAKULTET
ODSJEK ZA ETNOLOGIJU I KULTURNU ANTROPOLOGIJU
ODSJEK ZA PEDAGOGIJU

ANA ŠIMUNIĆ

**DJECA IZVAN OBITELJI U RUKOPISIMA
STARE ZBIRKE ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU
HAZU: ETNOLOŠKI I PEDAGOŠKI PRISTUP**

DIPLOMSKI RAD

Mentor: dr. sc. BRANKO ĐAKOVIĆ
Komentori: dr. sc. KORALJKA POSAVEC
dr. sc. JELENA MARKOVIĆ

ZAGREB, 2014.

Sadržaj

1. UVOD.....	3
2. METODOLOGIJA.....	4
2.1 Arhiv kao mjesto istraživanja.....	4
2.2 Metodologija rada.....	7
2.3 Zbornik za narodni život i običaje.....	13
2.4 Antun Radić.....	21
3. POVIJESNO PEDAGOŠKI TIJEK.....	29
3.1. Modeli obitelji.....	29
3.2. Obitelj u Hrvatskoj.....	32
3.3. Djeca u obitelji prema etnološkoj literaturi.....	34
4. SIROČAD I PREDODŽBE O DJETINJSTVU.....	45
4.1. Povijest djetinjstva.....	45
4.2. Siročad kroz povijest.....	49
4.3. Predodžbe o djetinjstvu i njihova refleksija u znanosti.....	54
4.4. Dijete i djetinjstvo u pedagogiji.....	58
4.5. Suvremene studije djetinjstva.....	61
5. SIROČAD U RUKOPISIMA HAZU.....	70
5.1. Interpretacija analizirane građe.....	78
5.2. Obrada podataka i rezultati.....	105
6. ZAKLJUČAK.....	114
LITERATURA.....	117
SAŽETAK.....	121
ABSTRACT.....	122
PRILOZI.....	123

1. UVOD

Djeca i djetinjstvo su na mnoge načine postali jedna od središnjih preokupacija našeg vremena. Ideje o djeci i njihovom mjestu u društvu zalaze u širok raspon tema socijalne, moralne, pravne ili političke problematike. Nakon stoljeća šutnje i nečujnosti, *dječji glas* konačno postaje jasno artikuliran i glasan u borbi za svoja prava. Mnoge znanstvene discipline *otkrivaju* djecu kao nove *subjekte* svojih istraživanja i uvode ih područje znanosti. Dvadeset i prvo stoljeće postaje *stoljeće djeteta* gdje dolazi do stvaranja i afirmiranja novih znanstvenih disciplina posvećenih djeci, pri čemu se posebno izdvaja antropologija djetinjstva u čijem okviru izrasta ovaj rad. Ona nastoji razumjeti različite društvene svjetove u kojima se djeca nalaze i pita se kako djeca uče o društvenom svijetu kojem će jednog dana pripadati.

Proučavati djecu ne mora nužno podrazumijevati samo razgovor s njima i promatranje u socijalnoj okolini. Namjera ovoga rada je pokazati kako se istraživanje djece i djetinjstva može odvijati *kroz prošlost za sadašnjost*. Istražujući jednu slabo istraživanu temu u hrvatskoj etnologiji, ali i pedagogiji, djecu izvan obitelji, nastoji se prikazati vrijednost i bogatstvo rukopisne građe Arhiva Odsjeka za etnologiju HAZU. Pomalo zaboravljeni tekstovi i fotografije uvest će nas u svijet kraja 19. i početka 20. stoljeća kroz oči djece izvan obitelji. Siročad, djeca iz jednoroditeljskih obitelji, pastorčad, nezakonita djeca i djeca u službi pokazat će nam svoj život u tadašnjem vremenu i omogućiti nam bolje shvaćanje djetinjstva kao konstrukta.

Prvi dio teorijskog dijela progovara o metodologiji ovog interdisciplinarnog rada, pokušavajući pritom oba znanstvena područja, etnologiju i kulturnu antropologiju i pedagogiju, povezati i omogućiti provođenje samog istraživanja. Kako bi što bolje razumjeli pojmove djece i djetinjstva, ulazak u temu počinje s pregledom modela obitelji kroz povijest, hrvatske obitelji s kraja 19. i početka 20. stoljeća i položaju djece unutar obitelji. Nakon toga slijedi poglavlje o predožbama o djetinjstvu i djeci izvan obitelji i njezinim oblicima. Empirijski dio ovoga rada odnosi se na čitanje i obrađivanje odabranih rukopisa i objavljenih poglavlja iz *Zbornika za narodi život i običaje*. Izdvajanjem citata koji se odnose na djecu izvan obitelji provest će se interpretacija navedenih citata kao i obrada podataka i rezultati. U zaključnom dijelu rada, slijede zaključna razmatranja gdje će biti sažeti rezultati istraživanja i gdje se donose preporuke za daljnja istraživanja.

2. METODOLOGIJA

2.1. ARHIV KAO MJESTO ISTRAŽIVANJA

Iz samog naslova ovog diplomskog rada jasno je kako on neće nastati na temelju klasičnog terenskog istraživanja koje zahtijeva fizičko premještanje na više ili manje udaljene lokacije i sugovornike, odnosno klasičnog terena i metodologije. Terenski rad u ovom je istraživanju izjednačen s arhivskim radom, odnosno arhiv je u ovom radu shvaćen kao etnografski teren. Arhivi su produktom ljudskih djelatnosti. Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU u ovom će istraživanju biti mjestom izvora podataka o svakodnevicu u prošlosti, posebno onoj koja se tiče života djece. Na sljedećih nekoliko stranica obrazložiti ću malo drugačije viđenje terena i terenskog rada. Zbog interdisciplinarnosti ovoga rada potrebno je obrazložiti pojam terena i terenskog istraživanja s dva različita područja, etnologije i pedagogije.

Etnologija je nezamisliva bez svoje specifične metode - etnografije, odnosno prikupljanja podataka s terena. Konkretno govoreći, rad na terenu ili terenski rad, *daje nam* spoznaje na temelju kojih možemo govoriti o etnologiji kao znanosti. Ono što je pomalo iznenađujuće je nedostatak tekstova, tj. literature koja nam govori o osobnom iskustvu terena. Istraživači o iskustvu nisu pisali, nisu se njime bavili, nema ga u znanstvenim studijama, a opet glavni je temelj istraživačke prakse. Sami teren se najčešće smatra kao nešto što je samo po sebi razumljivo i skriveno u podtekstu znanstvenog rada (Pleše, 2006). Ovdje nastaje problem jer dolazimo do situacije kada ne znamo definirati i odrediti što teren jest, a što nije. Možemo li uopće govoriti o granicama gdje teren počinje i gdje prestaje? Također, koja je uloga arhivskog rada u istraživanju i možemo li govoriti o njemu kao jednom od vidova terena i terenskog istraživanja?

Slična pitanja postavljaju u svom radu i Jasna Čapo Žmegač, Valentina Gulin Zrnić i Goran Pavel Šantek (2006), urednici zbornika pod naslovom *Etnologija bliskog: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Glavno pitanje koje se provlači kroz ovo poglavlje i sami autori posebno naglašavaju: „Zahtijeva li istraživanje istraživačevo fizičko premještanje, ili je teren u neposrednoj blizini, a istraživačevo premještanje virtualno, mentalno? Drugim riječima, označuje li teren u određenu fizičku lokaciju (lokacije) ili možda mrežu odnosa nezvanu uz konkretan fizički prostor“ (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić i Šantek, 2006: 7).

Postoji problem definiranja terena, ali zato se o terenu može pisati na razne načine. Lozica (2006: 237) navodi kako postoje brojni stilovi kojima se opisuje teren: „putopisno, autobiografski, memoarski, anegdotalno, dokumentarno, analitički, kritički, apologetski, angažirano, politički, etički, iz pozicije sveznajućeg istraživača, iz rakursa sakupljača narodnog blaga, iz vizure sudionika zbivanja, etski, emski, zaljubljenički, mitotvorno, distancirano, na temelju osobnog iskustva, an temelju tuđeg iskustva, na temelju najnovijih priručnika o terenskom radu za studente, na primjeru jednog terena, uzimajući u obzir aktualne znanstvene pristupe ili teorijske paradigme – ili čak literarno, esejistički“. Svi ovi načini i stilovi pisanja o terenu daju nam mogućnosti izbora pristupa terenu i pisanja o njemu, ali i mogućnost proglašavanja arhiva etnološkim terenom. Lako ćemo izabrati način na koji ćemo teren opisati, ali kako ćemo teren definirati predstavlja malo veći problem.

Za utemeljitelja etnologije u Hrvatskoj, Antuna Radića i slijedeće generacije hrvatskih etnologa, ovih pitanja nije bilo. Odlazak na teren značio je putovanje na druga fizička mjesta koja nisu istraživačev dom ili okolica. Drugim riječima, fizičko izmještanje, odlazak u više ili manje poznate krajeve, određuje granicu terena, tj. predstavlja njegov početak. S druge strane, povratak kući za radni stol predstavljao bi kraj terena i istraživanja. U Radićevoj su koncepciji terenski rad i zapis – djelatnosti u domeni narodnih etnografa – bili odijeljeni od redakcije i interpretacije građe, koje su bile prerogativ samog Radića (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić, Pavel Šantek, 2006). Sve ono što se dogodilo od odlaska do povratka, bio je *teren*, a svi ljudi s kojim smo pričali i svi događaji kojima smo prisustvovali čine terensko istraživanje. Za razliku od stranih, domaći etnolozi borave na terenu u puno kraćim periodima i ne odlaze u *famozne* daleke krajeve, ali svejedno odlaze negdje. Pleše (2006) smatra da viđenje terena kao zemljopisno ograničenog mjesta koje se može pronaći bilo gdje na karti i koje podrazumijeva putovanje do njega više nije u teorijskoj modi. Teren gubi svoje granice i prestaje biti zemljopisno određen.

Sedamdesetih godina prošlog stoljeća dolazi do ključnih propitivanja etnološkog predmeta i metodologije (Čapo Žmegač, Gulin Zrnić, Pavel Šantek, 2006). Novi tokovi današnje civilizacije donijeli su sa sobom, osim tehnološkog napretka, i nove vidove teorijskog promišljanja o terenu koji prestaje biti određeno fizičko mjesto i postaje *društveno* mjesto. To društveno mjesto označava ljude i njihove odnose koje uspostavljaju. Umjesto kulturom ili pojedinim aspektima kulture ili načina života na jednom zemljopisnom području, istraživači

se bave temama koje u istom istraživanju povezuju razna, odvojena zemljopisna područja, bave se društvenim prostorima ili praksama, identitetima ili mrežama (Pleše 2006). Zahvaljujući tome, možemo govoriti o ovome radu kao o terenskom istraživanju.

Prošlost, sadašnjost i budućnost, tri vremena koja poznajemo, određuju i vremensku odrednicu terena. O terenu u budućnosti ne možemo govoriti jer bi to značilo rušenje zakona fizike koji ne omogućavaju putovanje kroz vrijeme. Ono što nam ostaje su prošlost i sadašnjost. O etnološkom predmetu u prošlosti možemo samo nagađati i posredno zaključivati (na temelju arhivske građe, zapisa, kazivanja te posljedica, tj. tragova uočenih u sadašnjosti) (Lozica, 2006). Prema tome, nema terena u prošlosti, vremenska odrednica terena je sadašnjost. Mi istražujemo sada i ovdje, ali Lozica (*ibid.*) naglašava kako na tom sadašnjem terenu možemo iskusiti izravne podatke o sadašnjosti i prikupiti neizravne podatke o prošlosti etnološkog predmeta. Na temelju toga istraživanje prošlosti, arhivski rad sam po sebi ima pravo nositi naziv terensko istraživanje.

Pojedini etnografi koji se bave pisanim tekstovima svom radu *oduzimaju* pridjev terenski i nastoje ga drugačije definirati: kako bi odredila metodu primijenjenu u vlastitom istraživanju, autorica koja se iz etnografske perspektive bavi dvama autobiografskim tekstovima objavljenim u Francuskoj, umjesto termina terenski rad, posuđuje nazive *stolni rad* (*deskwork*) i *tekstualni rad* (*textwork*) (Reed – Danah, 1997, prema Pleše, 2006). Nadovezujući se na Reed – Danahay i Pleše i sami možemo ovdje nadodati još sličnih naziva kao što su papirnati rad, arhivski rad i sl. Međutim, ako je promijenjeno, ili bolje rečeno prošireno značenje terenskog rada, moramo li smišljati nova imena za rad koji nije na klasičnom terenu. S jedne strane imamo pravo da naš rad bude proglašen terenskim, a onda opet s druge strane moramo dodatno objašnjavati i *opravdavati* kakva je to točno vrsta rada.

Postavlja se pitanje, kako odrediti arhiv kao teren? Može li on uopće biti teren? Arhivsko istraživanje samo po sebi pretpostavlja odlazak u arhiv i na taj način ostvaruje fizičku komponentu terenskog rada. Međutim, onu drugu, razgovor s kazivačem, nema. Ako ćemo malo slobodnije gledati, papire i knjige proglasit ćemo našim sugovornicima koji, kao i oni živi, ponekad ne daju odgovore na sva pitanja koja postavljamo. Iza svih napisanih redaka stoje ljudi pa samim time možemo reći da razgovaramo s kazivačem, samo što zajedno ne dijelimo isto vremensko razdoblje. Uostalom, to vremensko razdoblje je i glavni razlog

arhivskog terena jer nas privlači želja da saznamo nešto o vremenu našeg *prošlog* kazivača, a ne o vremenu u kojem mi živimo.

2.2. METODOLOGIJA RADA

Ovaj diplomski rad po svojoj definiciji je interdisciplinarni, u ovom slučaju sinteza etnološkog i pedagoškog pogleda o djeci izvan obitelji. Kako bi što bolje razumjeli ovu temu i kako bi ona dobila na legitimnosti, potrebno ju je i sagledati s dva stajališta. Međutim, za početak, moramo dobro razjasniti metodologiju ova dva područja koja predstavlja početak svakog znanstvenog rada. Budući da ovo nije klasično istraživanje već se radi o arhivskom radu, potrebno je razjasniti može li to biti metodološko istraživanje te kako ga uklopiti u samu metodologiju, i etnologije i pedagogije.

Prije nego se upustimo u razradu pedagoškog metodološkog rada, reći ćemo nešto i o samoj temi ovog rada, djeci izvan obitelji. Pritom je bitno naglasiti kako se ovdje ne radi samo o siročadi kao djeci bez oba roditelja, već o svojoj djeci koju je karakterizirao život izvan cjelovite obitelji. Pojam siročadi shvaćen je kao socijalna kategorija koja egzistira u svim društvenim znanostima; povijesti, pedagogiji, psihologiji, sociologiji, književnosti, pravu itd. Upravo sinteza dviju znanosti, u ovom slučaju etnologije i pedagogije, pokazat će nam kako interdisciplinarnost može dovesti do novih istraživanja i saznanja u dvama, naizgled različitim, područjima. Ledić (1995) navodi kako je povijest djetinjstva potpuno neistražena s pedagoškog stajališta. Namjera ovog rada je promijeniti situaciju u istraživanju djetinjstva iz oba područja te pokazati kako, koristeći se rukopisima koji govore o seoskom životu, kulturi, književnosti i vjerovanjima, može istraživati povijest djetinjstva ili bilo kojeg drugog istraživanog predmeta, osim preko uobičajenih metoda istraživanja ljetopisa, službenih izvještaja i dokumenata.

U vrijeme nastajanja ovog diplomskog rada u Hrvatskom školskom muzeju otvorena je izložba slične tematike kao i ovaj rad, pod naslovom *Kao Hlapić i Gita. Siročad u Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća* autorice Štefke Batinić. Izložba je potaknuta povodom 100. obljetnice od prvog izdanja *Šegrta Hlapića* sa svrhom približavanja pedagoškog i socijalnog konteksta prijeloma stoljeća kao realnog ishodišta književnome modelu siročeta -

šegrtu i njegovu boljem razumijevanju iz perspektive današnjih čitatelja. Sama izložba i pripadajući katalog vode nas kroz svijet siročadi, ali i kroz tadašnji obrazovni sustav. Učiteljski prinos razvoju odgojno socijalne skrbi za siročad nedovoljno je istražen pa je kao glavni cilj ove izložbe postavljen teorijski i praktični rad na ovom području.

Pedagogija u Hrvatskoj u drugoj polovini 19. stoljeća doživljava procvat i veliki napredak. U razdoblju od 1859. godine, kada je počeo izlaziti časopis *Napredak*, do početka Prvog svjetskog rata u Hrvatskoj se izdavalo 30 – ak različitih pedagoških časopisa (Batinić, 2013). Upravo su se u tim časopisima često nalazila svjedočanstva učitelja o životnim patnjama i stradavanjima djece navodeći primjere nezakonite i zapuštene djece, a sama izložba i katalog velikim dijelom se zasnivaju na ovim svjedočanstvima. Osim toga, učiteljice i učitelji su bili aktivni i u brojnim dobrotvornim društvima. Neke od njih su: Učiteljska zadruha (prva učiteljska udruga), humanitarno društvo Dobrotvor, Društvo za prehranu školske mladeži pučkih škola grada Zagreba, Liga za zaštitu djece i Udruga učiteljica Kraljevina Hrvatske i Slavonije u čijem se radu posebno ističe lik Milke Pogačić, jedne od najznačajnijih ličnosti pedagoškog svijeta s kraja 19. i početka 20. stoljeća. U početku djelovanja Udruga se bavila staleškim pitanjima i brigom oko časopisa *Domaće ognjište*, ali kasnije šire svoj rad i na socijalno polje i osnivaju sekciju *Za našu djecu*. Sekcija se prvenstveno brinula o napuštenoj i zanemarenoj djeci, ali i o svojoj ostaloj djeci i roditeljima kojima je pomoć bila potrebna te je osnivala domove za nezbrinutu djecu. Pionirski rad učiteljica i učitelja na području teorije i prakse socijanog rada u Hrvatskoj bio je važna karika u daljnjem razvoju ove discipline (*ibid.*).

Kada bi uspoređivali navedenu izložbu i ovaj rad mogli bismo ustvrditi kako je tematski vrlo bliski, ako ne i isti. Međutim, postoje razlike koje na prvi pogled istu temu sagledavaju s dva ipak različita stajališta. Izložba priču o siročadi s kraja 19. i početka 20. stoljeća *priča* iz gradske perspektive, dok s druge strane ovaj rad prvenstveno polazi od seoskog života i stanovnika sela. Govoreći o obrazovnom sustavu, radu učiteljica i učitelja kao i o institucionalnoj brizi oko siročadi, izložba zanemaruje jedan veliki dio društva tadašnjeg vremena, a to je selo. U tadašnje vrijeme bile su prisutne velike razlike između sela i grada, a samim uvidom u život u gradu, koji na prikazuje izložba, ništa ne saznajemo o životu na selu djece izvan obitelji. S druge strane, ovaj rad izostavlja gradsku perspektivu i koncentrira se samo na seosku, pritom se *udružujući* s drugom znanosti kojoj je glavno istraživačko područje

u tadašnje vrijeme bilo upravo selo. Tema rada je prvenstveno usmjerena na djecu izvan obitelji i njezine oblike dok je tema izložbe više usmjerena na rad učiteljica i učitelja sa siročadi i napuštenom djecom. Stoga bi sinteza ovoga rada i izložbe pružila bi zaista jedan cjeloviti uvid u život i položaj djece izvan obitelji na kraju 19. i početkom 20. stoljeća.

Kako bi se ovaj rad mogao smatrati znanstvenim, potrebno je prvo razjasniti njegovo metodološko polazište. Svaku znanstvenu disciplinu određuje njezin predmet, tj. sadržaj kojim se bavi i metode, odnosno načini na koji se dolazi do sadržaja (način proučavanja, način istraživanja). Upravo taj način istraživanja predstavlja metodologiju discipline koja proučava načine dolaženja do znanstvenih spoznaja u toj disciplini. Kada govorimo o pedagogiji, znamo da se njezin predmet i metodologija istraživanja nalaze u području odgoja i obrazovanja. U ovome poglavlju bavit ćemo se upravo metodologijom pedagoškog istraživanja, te njezinim sastavnim dijelovima.

Napraviti nacrt istraživanja, provesti istraživanje i napisati izvještaj nije moguće bez početnog i glavnog koraka, određenja paradigme i problema istraživanja. U znanosti danas postoje dvije osnovne paradigme, *znanstvena (kvantitativna)* i *humanistička (kvalitativna)*, a osnove tih suvremenih tumačenja paradigmi nalazimo kod Kuhna. Iako smatra da se izrazu *paradigma* može pripisati dvadesetak značenja, Khun određuje znanstvenu paradigmu kao opći pristup znanstvenom istraživanju (Sekulić Majurec, 2000: 290). Paradigme u društvenim znanostima nam pomažu da razumijemo određene socijalne fenomene i procese. Halmi (2005: 35) ih vidi kao kombinacije teorija i metoda, pretpostavkama o stvarnosti kojima se rukovodi znanost da bi spoznala probleme i mogućnosti njihova rješenja. Cilj i jednih i drugih je spoznati psihičke i društvene pojave i tako pružiti osnovu za njihovo bolje razumijevanje. Međutim, načini na koji to čine se međusobno razlikuju.

Kvantitativna paradigma je usmjerena prema objašnjavanju pojava, nastala je u tradiciji prirodnih znanosti te je stoga primjerenija i istraživanjima u području prirodnih znanosti. Cilj tog pristupa u humanističkim znanostima je kvantificirati pojavu, uočiti kauzalne veze i odnose među promatranim pojavama, tj. kako jedna utječe na drugu (Sekulić Majurec 2001:29). Nastoji objasniti načine na koje ljudi u određenom okruženju razumijevaju svakodnevicu i postupaju u uobičajenim životnim situacijama. S druge strane, kvalitativna paradigma je nastala u tradiciji humanističkih znanosti i teži *razumijevanju* pojava. Halmi

(2005: 35) kvalitativna istraživanja definira kao proces razumijevanja ljudskih i socijalnih problema koji se temelji na izgradnji kompleksne i cjelovite slike što se stvara iz perspektive subjekta istraživanja koji se proučava u svom prirodnom okružju. Međutim, bilo bi potpuno krivo promatrati ove dvije paradigme kao nezavisne i samostalne jedne od druge, iako u teoriji tako funkcioniraju. Istraživanja i znanstvena literatura (Sekulić Majurec, 2000; Sekulić Majurec, 2001, Halmi, 2005) nam pokazuju kako će se najbolje istraživanje koristiti sintezom kvantitativne i kvalitativne paradigme. Sekulić Majurec (2000: 288) napominje kako „strogo inzistiranje na korištenju samo jednog od ovih metodološkog pristupa, posebice uz diskvalifikaciju drugog, nije na tragu novih trendova u razvoju metodologije istraživanja humanističkih znanosti, kao niti ideja o njihovoj supstitutivnosti“.

Povijest pedagogije ima specifično mjesto u sustavu pedagoških znanosti. Budući da istražuje prošlost, pripada području povijesti, no kako u prošlosti istražuje odgoj i pedagogiju, ona je i pedagoška znanost. Upravo radi toga, njezina metodologija je specifična jer zahtijeva kombinaciju i jedne i druge znanosti. Povijest pedagogije nije samo deskriptivna znanost koja utvrđuje činjenice i opisuje ih. Ona je u prvom redu kauzalna znanost koja utvrđuje međusobno uzročno – posljedične veze, tendencije i zakonitosti, posebno u smislu utvrđivanja načina na koji starije ideje utječu na razvoj novih ideja (Žlebnik, 1970, prema Munjiza, 2009). Dugo vremena vođena je zastarjelim metodološkim pristupom, naslijeđenim iz prošlih vremena. Radenka (2001: 202) napominje kako se „povijest pedagogije dugo vremena kretala utabanim putem događajno – kronološke deskripcije povijesno pedagoške faktografije domišljajući uopćenu naraciju pedagoških i odgojnih prilika“. To je dovelo do izoliranosti povijesti pedagogije iz budućih pedagoških istraživanja pripisujući joj zastarjelost i nepraktičnost i zamjerajući joj nedostatak empirijske komponente.

U drugoj polovici 20. stoljeća, posebice od 60 – ih godina, dolazi do razvoja novih pedagoških grana i napuštanja tradicionalnog deskriptivnog istraživanja. S druge strane, upravo je novi procvat pedagogije uzrokovao svojevrsnu *krizu* povijesti pedagogije smatrajući ju faktografskom metodom koja nema poveznicu s vremenom i prostorom koje istražuje. Pojedini autori, poput Ledić (1995) pišu o tzv. *novoj* povijesti pedagogije koja treba napustiti stari tradicionalni deskriptivni pristup i okrenuti se drugim humanističkim znanostima. „Otvaranje pedagoškog područja stručnjacima drugih humanističkih struka, jednako kao i intenzivan ulazak pedagoga u interdisciplinarna i multidisciplinarna područja, put je pisanja

nove povijesti pedagogije“ (Ledić, 1995: 84). Kako bi se *povratila važnost* povijesti pedagogije slično piše i Radenka (2001) koji predlaže interdisciplinarno prožimanje i multidisciplinarnu suradnju srodnih društvenih i humanističkih znanosti. Na savjetima navedenih autora zasniva se i ovaj rad koji želi pokazati kako *suradnja* etnologije i pedagogije može donijeti nova saznanja u obje znanosti i utrti put nekim novim istraživanjima.

Po svom paradigmatском određenju, ovaj rad je prvenstveno kvalitativnog usmjerenja. Nastojat će se utvrditi, razumjeti i objasniti položaj djece izvan obitelji na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće na temelju rukopisne građe. Ako smo ga svrstali u kvalitativnu metodologiju, po vrsti istraživanja bit će povijesno istraživanje. Prema tipu povijesnih istraživanja, pripada revizionističkoj povijesti. Halmi (2005) navodi kako je ovaj tip povijesnih istraživanja reinterpretacija događaja koje su drugi istraživači proučili. Malo ćemo samo promijeniti definiciju kako bi ju prilagodili ovom istraživanju i reći da je revizionistička povijest reinterpretacija događaja koje su drugi istraživači zapisali. Istraživana građa nastala je na temelju zapisivanja, a ne na temelju istraživanja jer autori su autori rukopisa slijedili unaprijed zapisana pitanja koja nisu sami napisali te samim time i nisu istraživali već samo zapisivali. Međutim, *slušajući* autore iz prethodnog ulomka i prihvaćajući ideju sinteze dva metodološka pristupa, u istraživanje će biti uključena i kvantitativna metoda. Ona će nam omogućiti sagledavanje problema s brojčanog stajališta, tj. učestalost javljanja djece izvan obitelji i povezanih pojmova u rukopisima. Na taj način saznajemo kako su i u kojoj mjeri djeca izvan obitelji i njezini oblici zastupljeni u istraživanoj građi.

Predmet i problem istraživanja

Ovo istraživanje, po svojoj naravi, pripada povijesnom istraživanju i predstavlja sintezu dva pristupa, etnološkog i pedagoškog. Metoda povijesnog istraživanja odabrana je iz razloga što je istraživana građa arhivska i što je napisana prije 100 i više godina. Sama građa je izuzetno vrijedna jer predstavlja *pogled u prošlost* iz današnje perspektive. Predmet istraživanja predstavljaju rukopisi nastali na temelju programatskog teksta Antuna Radića i njegovog sastavnog dijela, *Upitnice*. Zahvaljujući zapisivanju narodnog života dobili smo riznicu tekstova i fotografija koje nam govore kakva je etnologija kao znanost u svom začetku bila. Osim toga, uvode nas u svijet bitno drugačiji od našeg koji, zahvaljujući upravo rukopisima, danas možemo analizirati i spoznati ga. Za potrebe ovog diplomskog rada odabrana je

kategorija djece izvan obitelji iz više razloga. Prvenstveno iz želje za otkrićem koliko su ova djeca bila prisutna u tadašnjem životu društva i kakav su položaj imala. Na prvi pogled djeluje kao vrlo uska kategorija i postavlja se pitanje može li se promatrati i tražiti u rukopisima s opravdanim razlogom da građe na ovu temu neće biti dovoljno, što ujedno predstavlja i problem istraživanja uz pitanje života i položaja djece izvan obitelji u tadašnje vrijeme. Međutim, analiza sadržaja pokazala je da postoji dovoljno građe za istraživanje ove teme te je samo istraživanje dobilo na vjerodostojnosti.

Cilj i zadaci istraživanja

Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU predstavlja bogatu zbirku rukopisa i monografija nastalu prije više od 100 godina, ali ujedno pomalo i zaboravljenu zbirku. Stoga se, ovim istraživanjem, nastoji ukazati na postojanje ove zbirke i njezine posebnosti. Osnovni cilj ovoga rada je utvrditi postojanje i položaj djece izvan obitelji i njezinih oblika u rukopisima i monografijama nastalih prema Radićevoj *Osnovi*. Vrijeme kraja 19. i početka 20. stoljeća predstavljalo je važan period u transformaciji obitelji jer dolazi do raspada zadruga i nastajanja nuklearnih obitelji. Istraživanjem djece toga vremena, a pogotovo djece izvan obitelji možemo steći sliku života i položaja u vremenima promjena koje pogađaju obitelj. Istraživanje je provedeno sa svrhom detaljnog uvida u područje djece izvan obitelji i njihovim postojanjem i zastupljenošću u istraživanoj građi. Zadatak istraživanja odnosi se na analizu sadržaja rukopisa i monografija te objavljene građe, a nastojalo se utvrditi zastupljenost djece izvan obitelji u istraživanoj građi te njihov položaj, poglavlja iz *Upitnice* u kojima se javljaju djeca izvan obitelji i autori koji pišu o ovoj djeci.

Postupci i instrumenti istraživanja

Prva etapa istraživanja odnosila se na pronalaženje i prikupljanje rukopisa Stare zbirke Odsjeka za etnologiju HAZU. Na temelju ishoda ove etape izabran je i uzorak za detaljnu analizu istraživane građe. Provedena je analiza Stare zbirke prema regionalnoj pripadnosti rukopisa i izdvojeno 32 rukopisa sa područja Slavonije. Izrađena je detaljna bibliografija radova (Prilog 2) iz koje je vidljivo kako su pojedina poglavlja Radićeve *Upitnice* više

zastupljena (*Priroda (narav) oko čovjeka, Tjelesni ustroj naroda, Život*) od drugih (*Jezik, Vjerovanja, Iskustvo znanje i mudrovanje*). Druga etapa istraživanja obuhvaćala je pregled radova iz ZbNŽO – a i uključivanje u analizu i objavljenih rukopisa koji su se odnosili na područje Slavonije. U slijedećoj etapi istraživanja određene su kategorije djece izvan obitelji. Kategorije su odabrane prema vrstama ili oblicima djece izvan obitelji, a to su: siročad, djeca iz jednoroditeljskih obitelji, nezakonita djeca, posvojena djeca, pastorčad, djeca u službi i pobačaj, kao oblik rješavanja neželjenog djeteta. Čitajući i analizirajući istraživanu građu, izdvojeni su svi citati koji su se odnosili na djecu izvan obitelji i njezine oblike. Četvrta etapa istraživanja odnosila se na kvalitativnu analizu podataka, tj, interpretaciju izdvojenih citata. Također, izvršena je i kvantitativna analiza sadržaja prema nekoliko kriterija: zastupljenost citata u poglavljima Radićeve *Upitnice*, zastupljenost oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima, poglavlja u rukopisima i monografijama koja obrađuju djecu izvan obitelji i zastupljenost oblika djece izvan obitelji kod analiziranih autora.

Provedba i rezultati istraživanja

Nakon provedene analize rukopisa, u ovom slučaju povijesne građe, slijedi kvalitativna i kvantitativna analiza podataka. Tabela su prikazani rezultati analize za obuhvaćene sadržajne jedinice, koje odgovaraju postavljenim zadacima istraživanja. Nakon analize rukopisa, u zaključnom poglavlju se sadržajno obuhvaća cjelokupna analiza istraživanja i donose preporuke za daljnja istraživanja.

2.3. ZBORNİK ZA NARODNI ŽIVOT I OBIČAJE

Razdoblje kraja 18. i početak 19. stoljeća u cijeloj Europi obilježeno je raznim nacionalnim pokretima za osamostaljenjem država. Tim procesima priključila se i Hrvatska sa svojim hrvatskim narodnim preporodom (dalje preporod). Borba za osamostaljenje i oslobođenje naroda ovih prostora od vlasti tuđinaca dovela je do stvaranja ideologije koja je početke nacija tražila u tradicijskoj, *narodnoj* kulturi. Iz tog razloga dolazi do stvaranja svijesti o potrebi proučavanja tradicionalne kulture. Ta svijest bila je vodilja prvih akcija za zapisivanje narodnih pjesama, priča i drugih vidova narodne usmene književnosti i socijalnih tradicijskih

kulturnih tekovina (Čulinović-Konstantinović, 1979). Organizirani etnološki i folkloristički rad u tom vremenu imao je za cilj istraživanje identiteta.

Uvriježeno je mišljenje da je Antun Radić prvi u svojoj *Osnovi za sabiranje i proučavanje građe u narodnom životu* (dalje *Osnova*) sastavio upitnicu i pozvao narod na zapisivanje narodnog stvaralaštva. Međutim, to nije sasvim točno. Dvadesetak godina prije početka preporoda, točnije 1813. godine, zagrebački biskup Maksimilijan Vrhovec izdao je proglas za sakupljanje folklorističke građe, tj. narodnih pjesama (Primorac, 2010). Njegovom inicijativom vođeni su i predvodnici preporoda, Ljudevit Gaj i Stanko Vraz, koji sastavljaju svoje upitnice, organiziraju mrežu sudionika za zapisivanje građe i objavljuju je u časopisu *Kolo*, za koje Belaj (1998) navodi da je „prvi etnološki časopis u Hrvata“. Upravo je Vraz prvi izradio pravila po kojima se treba istraživati na terenu što predstavlja početak utvrđivanja etnografskog rada na terenu. „On je prvi u Hrvatskoj pokušao organizirati mrežu sudionika na što širem jugoslavenskom području, shvaćajući da državne granice nisu i granice rasprostiranja južnoslavenske tradicijske kulture. Ukazivao je na potrebu da uz zapisivače sa sela (seljake i seosku inteligenciju) i sami organizatori vrše barem kontrolna ispitivanja“(Čulinović Konstantinović, 1979: 68).

Kao posljedica djelovanja preporoda i njegovih naprednih ideja dolazi do osnivanja središnje ustanove koja bi se brinula za kulturne i društvene djelatnosti, Jugoslavenske akademije znanosti i umjetnosti (dalje JAZU). Od tog doba JAZU postaje centar iz kojeg se planski organizira znanstveni rad ne samo unutar Hrvatske, nego i među ostalim južnoslavenskim narodima (Šešo, 2006). Akademija se bavila prikupljenim materijalima sudionika preporoda koje su pohranjivali i sistematizirali. Djelatnost Akademije odvijala se stimuliranjem pisanja znanstvenih i stručnih radova i poticanjem na istraživački, terenski rad, koji je najprije vršen na području Dalmacije. Također, rukopisi sa sadržajem tradicijske kulture i zapisi narodnih pjesama i priča koji su otkupljivani stvarali su sve veći fond rukopisnog arhiva Akademije.

Kroz prvo vrijeme djelovanja Akademije pokazala se potreba da se oformi zasebno tijelo koje će razvijati znanstveni rad na području etnologije i koji će biti usmjeren na prikupljanje etnografske građe (Čulinović-Konstantinović, 1978). Iz tog razloga Franjo Rački, prvi predsjednik Akademije, inicira osnivanje *Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature* 1888. godine, današnjeg *Odbora za narodni život i običaje* (dalje ONŽO), koji,

sastavljen od pet članova (F.Rački, M.Valjavec, N.Nodilo, T.Smičiklas i T.Maretić), počinje poticati etnografska istraživanja, zapisivanja folklorne građe i znanstveni rad. Kroz slijedećih nekoliko godina ONŽO-u priključivali su se novi članovi i sve je više bila prisutna potreba da se na organizirani, ciljani način priđe prikupljanju građe iz narodnog života (Šešo, 2006). Rezultat toga bilo je objavljivanje prvog broja *Zbornika za narodni život i običaje Južnih Slavena* (dalje ZbNŽO) 1896. godine, prvog časopisa etnološke i etnografske tematike na ovim prostorima.

Prvi urednik ZbNŽO-a bio je varaždinski profesor Ivan Milčetić koji je nakon samo jedne godine obnašanja te dužnosti smijenjen te ga je na tom mjestu naslijedio Antun Radić. Već u drugom broju Radić objavljuje *Osnovu za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*, tekst čiji je prvi dio programatski, a drugi dio sadržava *Upitnicu* za skupljanje građe s pitanjima što istraživati, kako i što s tim činiti. *Osnova* je obuhvaćala pitanja za sve ono što se u to vrijeme nazivalo *narodnim životom* i objavljena je na uvodnom mjestu u 2. svesku ZbNŽO-a – prvom svesku kojeg je uredio Antun Radić (*ibid.*). Ona je do prve polovice 20. stoljeća bila glavni uzorak za terenski zapisivački rad.

Njegov naputak za terenski rad nije bio namijenjen samo obrazovanim intelektualcima već svim pismenim ljudima, pogotovo onima sa sela. Najviše se obraćao pismenim seljacima, učiteljima i svećenicima koji bi zapisivali odgovore na narječju svoga kraja sa što opsežnijim sadržajima. Tražeći da pripadnici jedne zajednice sami opisuju vlastiti život, anticipirao je kasniju vrlo prihvaćenu antropološku metodu *sudjelujućeg promatranja* (*participant observation*) (Belaj, 1998, prema Primorac, 2010). Međutim, problem su predstavljala ponekad preopširna pitanja koja su zahtijevala puno uloženog vremena u odgovaranje i zapisivanje, a kada se uzme u obzir da su zapisivači većinom bili ljudi sa sela sa svojim poslovima, nije čudo da su neke monografije ostale nedovršene. Također, postojala je opasnost od neistinitih i uljepšavanih iskaza jer zapisivači svog vlastitog života nisu imali potrebnu distancu prema materijalu koji su opisivali.

Nakon pet godina rada na uređivanju ZbNŽO-a, 1902. godine Radić je smijenjen zbog neslaganja s članovima Akademije, a na njegovo mjesto dolazi Dragutin Boranić. Zbog određenih novčanih problema, osim građe napisane prema Radićevoj *Osnovi*, u ZbNŽO-u se

objavljuje i građa iz drugih disciplina čime se kako Primorac navodi (2010) umanjuje primarno etnološko usmjerenje ONŽO-a i udaljuje od Radićevog etnološkog holizma.

U razdoblju nakon završetka Drugog svjetskog rata, točnije od 1945. do 1962. godine, kada je osnovan Akademijin Etnološki zavod koji je 1993. godine preimenovan u Odsjek za etnologiju HAZU, ONŽO – djelujući kao koordinacijsko središte međuinstitucijske etnološke suradnje – bio je jednim od glavnih hrvatskih etnoloških mjesta (*ibid.*). U arhivu Odsjeka za etnologiju čuva se vrijedna i najvećim dijelom izvorna rukopisna etnološka i folkloristička građa sakupljana od kraja 19. stoljeća pa sve do današnjih dana. Godine 2002. Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti u suradnji s Institutom za etnologiju i folkloristiku pokrenula je projekt *Etnološka i folkloristička građa HAZU: zaštita i kritičko objavljivanje* u svrhu zaštite arhivske građe i dokumentiranja. Uz tri postojeće zbirke *Zbirku Matice Hrvatske*, *Staru zbirku* i *Novu zbirku*, zbog specifične strukture građe, bilo je nužno napraviti i dvije nove zbirke, *Zbirku korespondencije* i *Zbirku fotografija*.

Zbirka Matice hrvatske najstarija je arhivska zbirka i većinom se odnosi na razdoblje prikupljanja folklorne građe Matice hrvatske s kraja 19. stoljeća i hrvatski narodni preporod. Ova zbirka ujedno predstavlja i najbogatiji arhiv hrvatskih narodnih pjesama. Skupljana je od sredine 19. stoljeća i dijelom je objavljena u antologiji od deset knjiga *Hrvatske narodne pjesme*, koju je Matica hrvatska počela objavljivati 1896. godine (Polonijo i Šešo, 2002). Većinom sadrži narodne pjesme i pripovijetke, a ostale folklorne vrste rijetko se pojavljuju. Pripovijetke, priče i predaje nalaze se u devetnaest rukopisa, opisi običaja u devet rukopisa, zagonetke i poslovice u pet rukopisa, autorski radovi u četiri rukopisa, vjerovanja u dva rukopisa i notni zapisi u jednom rukopisu (Primorac, 2010). Rukopisi uglavnom potječu s područja Hrvatske i Bosne i Hercegovine, za razliku od *Stare* i *Nove zbirke* koje područje pisanja proširuju na južnoslavenska područja u skladu s tadašnjom politikom djelovanja JAZU.

Stara zbirka sadrži rukopise koji datiraju s kraja 19. stoljeća pa sve do Drugog svjetskog rata. Odnosi se na rad ONŽO-a, a rukopisi su objavljivani u ZbNŽO-u u vrijeme uredništva Antuna Radića i Dragutina Boranića. Rukopisi pohranjeni u *Staroj zbirci* najvećim dijelom nisu objavljeni u ZbNŽO-u. Iako su neki rukopisi napisani i ranije, točna vremenska odrednica ove zbirke je od 1896. godine i prvog broja ZbNŽO-a pa sve do 1945. godine i završetka Drugog

svjetskog rata. Mnogi rukopisi su napisani u veoma kratkom razdoblju zadnjeg desetljeća 19. stoljeća i prvih dvaju desetljeća 20. stoljeća. Naglašena pozitivistička dokumentarna i deskriptivna iscrpnost, ali i specifični osobni stilovi pisanja koji proizlaze iz Radićeva teorijsko – metodološkog okvira, otkrivaju na sinkronijskoj razini različite mikroaspekte tadašnjih društvenih odnosa (klasnih, rodnih, dobnih, etničkih, religijskih...), kao i osobnosti pojedinih Radićevih suradnika i njihovih sumješтана, svjetonazore različitih profesionalnih skupina (učitelji, svećenici, činovnici, poljoprivrednici, obrtnici), interlokalne i interregionalne odnose i mnoge druge društvene pojave (*ibid.*). Boranić je nastavio svoj rad i djelovanje oslanjajući se na Radićevu *Osnovu* objavljujući građu prikupljenu još u Radićevu vremenu, ali i novopristiglu pisanu prema *Osnovi*. Također, u *Staroj zbirci* čuvaju se i manji radovi iz područja etnologije, folkloristike, etnomedicine, povijesti i etnokoreologije, koji su napisani u međuratnom razdoblju.

Nova zbirka odnosi se na građu prikupljenu od 1945. godine pa sve do današnjih dana i predstavlja jedinu još uvijek otvorenu zbirku koja nastavlja primati etnološku i folklorističku građu. U ovom se razdoblju odustalo od Radićevih metodoloških načela, a dominirala je kulturno historijska paradigma. Više se nisu pisale cjelovite, opširne lokalne i regionalne monografije već se koncentriralo na manje radove sa užom tematikom. Zaposlenici u Zavodu radili su od 1963. do 2002. godine na brojnim terenskim antropogeografskim istraživanjima i etnološkim istraživanjima materijalne kulture, osobito stočarstva i ruralne arhitekture, u različitim krajevima Hrvatske (*ibid.*). Do promjena dolazi i u sadržaju objavljenih radova u ZbNŽO-u jer je naglasak na radovima iz područja antropogeografije, a građa se sve rjeđe priprema za tisak. Istraživači se počinju okupljati oko novoosnovanoga Instituta za narodnu umjetnost, čiji rad uključuje iscrpno terensko istraživanje i obradu građe, a temeljna se građa skupljača, čiji se manji rukopisi nalaze u *Novoj zbirci*, pohranjuje u današnjem Institutu za etnologiju i folkloristiku (Polonijo i Šešo, 2002).

Zbirka korespondencije obuhvaća različita pisma koja su međusobno razmjenjivali urednici ZbNŽO-a i njihovi suradnici i zapisivači na terenu, a raspravljalo se o sakupljanju etnografske građe. Radilo se o četirima rukopisima *Stare zbirke*, označenima kao *Antun Radić. Korespondencija ZNŽO, Stara korespondencija ZNŽO, Evidencija rukopisne građe za ZNŽO i Dragutin Boranić. Ostavština 1904 – 1914.* (Primorac, 2010). Tu se nalaze pisma, dopisnice, podsjetnice, poštanske predatnice i računi. U najvećem broju javljaju se *obični ljudi*, seoski i

gradski učitelji, svećenici, pismeni seljaci, plemići i pripadnici drugih staleža, a najveći broj bio je iz Hrvatske, iako ih ima i iz Bosne i Hercegovine, Slovenije, Crne Gore, Srbije, Bugarske i Makedonije.

Zbirka fotografija sadrži 1835 fotografija koje su se nalazile u rukopisima *Stare* i *Nove zbirke*. Pohranjene su u odgovarajuće fotoalbume i imaju dokumentacijsku bazu. „Prema količini i temama ističu se fotografije koje su na vlastitim terenskim istraživanjima napravili Antun Radić i Dragutin Boranić krajem 19. i početkom 20. stoljeća. Od 1945. do osnivanja Etnološkog zavoda 1962. godine brojne su fotografije napravili Ivo Jardas, Marija Ižgum, Višnja Huzjak, Vinko Žganec i Jela Rihtman. Kasnije su u razdoblju od 1960 – ih do 1980 – ih djelatnici Etnološkog zavoda Mirko Marković, Vesna Čulinović Konstantinović i Zorica Šimunović napravili velik broj fotografija u sklopu projekta istraživanja tradicijske arhitekture, gospodarstva i rukotvorstva u Hrvatskoj“ (*ibid.*: 32).

SLIKA 1. ARHIV ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HAZU

SLIKA 2. ARHIV ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HAZU

SLIKA 3. ARHIV ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HAZU

SLIKA 4. ARHIV ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HAZU

2.4. ANTUN RADIĆ

Antun Radić rođen je u okolici Siska, točnije u Trebarjevu Desnom, 11. lipnja 1868. godine, a studirao je slavensku filologiju u Zagrebu i Beču te diplomirao 1892. godine. Stečeno filološko obrazovanje i kretanje u srednjoeuropskim krugovima tijekom studija, omogućili su mu da upozna etnološka događanja. Njegova je disertacija *O nekim eshatološkim motivima u hrvatskoj književnosti* presezala u područje folkloristike i etnologije i kvalificirala ga, u doba kada studija etnologije još nije bilo, za etnološki rad (Belaj, 1998). Izuzetno je bio angažiran u svom političkom i društvenom djelovanju čemu u prilog govore i poslovi koje je obavljao. Bio je gimnazijski profesor, književni povjesnik, prevoditelj i kritičar, urednik Akademijina ZbNŽO-a, pokretač, izdavatelj i redaktor *Doma*, tajnik Matice hrvatske, suosnivač, suorganizator i član vodstva Hrvatske pučke seljačke stranke i zastupnik u Hrvatskom saboru. U ovome radu osvrnut ćemo se samo na njegov rad na mjestu urednika ZbNŽO-a koji, na neki način, predstavlja temelj na kojemu nastaje ovaj diplomski rad.

Vrijeme djelovanja Antuna Radića na mjestu urednika ZbNŽO-a svodi se samo na nepunih pet godina. Tada je uz *Osnovu* napisao još nekoliko članaka o etnološkoj problematici te više prikaza i ocjena etnološke literature, a ostalo djelovanje i pisanje posvećeno je publicističkom i političkom radu. Upravo njegov politički rad nužno slijedi njegovo etnološko djelovanje gdje se u potpunosti okreće narodu i narodnoj kulturi i postavlja temelj etnološke znanosti. Muraj (1984) navodi kako se u obimnom opusu koji je ostavio ne nalazi, osim *Osnove*, niti jedno drugo djelo u kojem bi na jednom mjestu bila izložena njegova znanstvena koncepcija. Zanimljivo je primijetiti kako sam Radić (2010: 536) za *Osnovu* kaže da „ovaj nacrt nije rasprava“. Tekst definira kao nacrt, što bi po značenju te riječi podrazumijevalo da nema još uvijek gotov oblik ili formu, a u radu sa sakupljačima ne ostavlja im mnogo slobode u djelovanju u zapisivanju želeći da se strogo pridržavaju njegovih uputa.

„Da se upozna narodni život i mišljenje, jednom riječju: narodna kultura, treba najprije sabrati građu, tj. ono što će se proučavati. Da građa bude što potpunija i točnija, treba sabirati po nekoj osnovi.“ (*ibid.*: 548). Ovim riječima sam Radić definira namjenu svoga teksta, a to je da se građa prikuplja na jedinstven način i da bude što obuhvatnija i preciznija. Protivi se tome da se etnološka zadaća svede na puko prikupljanje pojedinačnih činjenica iz narodnog života. Ne slaže se s prikupljanjem izdvojenih podataka o narodnoj (seljačkoj) kulturi zato što kulturu

shvaća holistički kao „život, način života“, kao „čitav čovječji život“ (Čapo Žmegač, 1997:16). Isticao je da se svi aspekti kulture moraju proučavati kao da su neodvojivi u njihovom širem kontekstu. Iako Radić navodi kako *Osnova* ima tri dijela misleći pritom samo na upitnik, današnja podjela teksta je na dva dijela, tj. međusobno povezane cjeline. Prva cjelina ili uvod zapravo je predgovor u kojoj Radić govori o zadaći ZbNŽO-a. U njoj je izložio svoje poglede na narod i kulturu, ukazao na probleme u društvu i pristup istraživanju naroda i narodnog života. Druga cjelina je upitnik koji je podijeljen u tri dijela koji sadržavaju 12 poglavlja razrađenih u pojedinačna pitanja i upute. U tom pogledu Radić je obuhvatio gotovo sve aspekte života i običaja naroda. Ono što Radiću svakako možemo zamjeriti je nepovezivanje teorije i prakse jer sam nije odlazio na teren. Kao urednik ZbNŽO-a, građu je samo revidirao i komunicirao s dopisnicima te na taj način ostao bez onog pravog iskustva terena.

U uvodnom dijelu ili predgovoru *Osnove*, Radić objašnjava svoja teorijska stajališta i zamisli pritom definirajući glavne pojmove, narod i kulturu. Za narod kaže: “ Ne misli se tu na čitav narod ili hrvatski ili srpski ili slovenski ili bugarski, već se misli onaj veći dio naroda , koji – recimo za sada – živi po selima, rukama radi, koji u velikoj većini ne nosi francuskog odijela, koji nije učio nikakvih ili gotovo nikakvih škola. I ovo su, istina, razlike, koje dijele *narod* od *gospode, inteligencije (...)*“ (Radić, 2010: 536). Iz ovoga je vidljivo kako Radić, ako možemo to tako nazvati, ima dvojako shvaćanje naroda. Narod ponekad označava kao etičku kategoriju, a katkad kulturnu. Na početku navodi kako ne misli na čitav narod pokazujući cjelovito shvaćanje naroda, a već u sljedećoj rečenici dijeli narod od gospode stvarajući pritom pitanje, tko je narod, a tko gospoda. Možda bi točnije bilo govoriti o staležima ili kulturnim skupinama jednog naroda. Slično navodi i Čapo Žmegač (1997) zagovarajući pretpostavku kako Radić zamišlja da unutar naroda može živjeti nekoliko kulturnih skupina, odnosno da narod (nacija) nije determiniran kulturnom, nego kao što je na jednom mjestu rekao, osobnim opredjeljenjem. Radić upućuje na razliku i podjelu između gospode i naroda te je iz njegova izlaganja razvidno da je ta podjela dvojaka, i socijalna i kulturna. Glavni razlog ove podjele, odnosno glavni činilac je kultura. „*Gospoda* imadu svoju, a *narod* svoju kulturu“ (Radić, 2010: 536).

Ono što se Radiću najviše može zamjeriti vezano uz definiciju naroda, a što je jako dobro obrazložila Muraj (1984), svakako je ne obraćanje pažnje, tj. zanemarivanje radništva koje na

taj način ostaje nepriznato. Govoreći o narodu i gospodi i njihovim kulturama, zapostavlja radnike i radničku kulturu jer se nisu uklapali u njegove ideološke nazore. Nije se zamislio nad porijeklom radnika, koji su najvećim dijelom dolazili sa sela, kao ni s njihovim načinom života i kulturom. Možda problem leži u činjenici kako su radnici za Radića bili prijelazna faza između naroda i gospode. Zamjerao im je odlazak sa sela i tako isključio iz naroda, a s druge strane ipak im nije dopustio ulazak u gospodu jer nisu zadovoljavali kriterije obilježja gospode. Otpor prema deruralizaciji i strah od internacionalizacije vodili su njegovo političko i znanstveno djelovanje. Radnici ostaju *lebdeća kategorija*, zanemarena i u kasnijoj etnologiji koja se vodila ideološkim načelima Antuna Radića.

Prema Radiću, kultura je svojstvo svih ljudskih zajednica. „Što je kultura? Štogod je čovjek ikad i igdje učinio i stvorio, da mu život bude lakši i ljepši, zove se to kulturni čin, kulturno djelo, a sve skupa, što je više ljudi u tu svrhu učinilo, ili što je jedan narod u tu svrhu načinio naime: da mu bude bolje i ljepše, to se zove kultura“ (Radić, 1909, prema Čapo Žmegač, 1997:26). Upravo je kultura sredstvo po kojemu se dijeli narod i gospoda. Za Radića nema dvojbe, jedina, prava i autentična kultura je seljačka kultura, a seljaci su ti koji su nositelji stare hrvatske tradicije. „Stare hrvatske plemićke obitelji, koje i dan današnji živu, nisu više hrvatske. Ili su sasvim postale tuđe, te osim imena nisu zadržale ništa hrvatskoga ili su bar blizu tomu, da postanu tuđe, jer nemaju srca za ovaj svoj narod, ni ljubavi za svoju rođenu grudu“ (Radić, 2010: 537). Te dvije kulture, naroda i gospode, naziva *kulturom srca* i *kulturom uma*, pri čemu je ova potonja ona daleka, strana i na neki način umjetna, kontaminirana tuđinskim utjecajima, tj. nosilac je tuđe tradicije, najčešće njemačke. Sukob ove dvije kulture doveo je do razjedinjavanja nekad jedinstvenog naroda za kojeg Radić priznaje da je u prošlosti postojao: „Nije teško pomisliti sebi vrijeme, kada u Hrvata i južne njihove braće nije bilo „prostoga“ naroda i gospode: bio je samo narod, čitav“ (*ibid.*: 539). Uvjetno rečeno, pomirba naroda i gospode treba zadaća i cilj *narodoznanstva*, koje treba prepoznati razlike i pomiriti ih. Ono što je za Radića *narodoznanstvo*, za nas je etnologija, ali proširena od prvotnog predmeta proučavanja, seljaštva. Zadatak etnologije je da pokaže seljačku kulturu i da se kroz nju emancipiraju seljaci i postanu ravnopravan politički subjekt, a ne objekt u rukama gospode. Ono je za Radića nadređeni pojam etnografiji jer „tko samo sabire građu o narodnom životu, taj se ne bavi znanošću; ali tko tu građu proučava (...) taj se bez sumnje bavi znanošću“ (*ibid.*: 548). Kada etnografija dobiva svoju zadaću i cilj tada prelazi u sferu znanosti i postaje narodoznanstvo, etnologija, nauka o narodima. Kao što je

istaknula Muraj (1984), čovjek i njegov način života bili su kod Radića središnji predmeti istraživanja. To se ne odnosi samo na materijalnu kulturu, već i na duševnu čime stavlja naglasak na ukupni život čovjeka držeći se holističkog shvaćanja.

Radić je kulturu shvaćao dvojako, i s integracijskim i sa segregacijskim svojstvima. Unutar nacije djeluje ujedinjavajuće, pa se, primjerice hrvatski narod razlikuje od drugih europskih naroda po svojoj kulturi. Razjedinjavajući djeluje unutar društvene zajednice pri čemu, prema Radiću, dijeli narod od gospode. Također, u njegovu se radu miješaju i statična i dinamična koncepcija kulture. „Statična aberira u stajalište da promjenom kulture nestaje i naroda u kojemu je kultura prvotno nastala; dinamična imade i suvremeni opis inkulturacije (način preuzimanja kulture) kao stvaralačkoga, pojedinačnog čina“ (Čapo Žmegač, 1997:30). Muraj (1984) se pita, a i mi skupa s njom, radi li se doista o dva tipa kulture ili samo o dva načina življenja i izražavanja iste kulture? Možda je i sam Radić bio svjestan ove činjenice, ali ako uzmemo u obzir njegovo političko djelovanje i razmišljanje zasigurno nije to želio izreći na glas. Njegova koncepcija kulture naglašava da kultura ne postoji izvan ljudi i izvan specifičnih značenja koja joj oni daju u svakoj kulturnoj i društvenoj zajednici.

Druga cjelina *Osnove*, koja sadrži upitnik za sakupljanje građe, predstavlja Radićevu metodu etnološkog rada. Metodički postupak sastoji mu se od tri faze: sabiranje građe, klasifikacije i znanstvene obrade. Prva faza je kod Radića svakako najrazrađenija, na kraju krajeva i sama *Osnova* je napisana za zapisivanje građe. Metodički zahtjev koji je izazvao u javnosti navise polemika svakako je bilo zapisivanje građe na u govoru toga određenoga kraja. To je podrazumijevalo da zapisivač dobro poznaje kraj u kojem zapisuje građu pa nužno čak i da mu pripada. Smatrajući da gospoda nikako ne mogu razumjeti osjećaje i vrednote naroda oslanja se na pismene seljake i seljačku inteligenciju u poslovima zapisivanja građe. Gospoda su školovanjem usvojila drugi pojmovni okvir i ne mogu razumjeti seljaka i njegov način života. Pisanje građe od strane samih seljaka i na narodnom jeziku ne služi samo za stjecanje pouzdanih činjenica već i za bolje opisivanje narodnog mišljenja i osjećaja. Rihtman Augustin (1984) navodi da su zapisivači koji su radili na temelju Radićeve *Osnove* usvojili, barem djelomično njegovu ideološku i vrijednosnu orijentaciju. Problem se javlja kod onih tekstova i stavova pisaca koji dopuštaju zaključivanje o vrednotama jer ne možemo znati jesu li to vrijednosti samog Radića ili pisaca monografija i pojedinih seljaka, ili cijelih seljačkih zajednica koje su predmet opisivanja.

Dok je prva faza metodičkog postupka detaljno razrađena, za ostale dvije, klasifikaciju i znanstvenu obradu, možemo reći da su zanemarene, tj. nerazrađene. Klasifikaciju je tek nagovijestio, i to za samo jedan dio građe. Preporučio je da se provede analiza istovrsnih elemenata ili pojava, što će u daljnjem postupku omogućiti sintezu na višoj pojavnosti razini, sintezu misli (Radić, 1936, prema Muraj, 1984). Treća faza, interpretacija, također je nagovještaj, i to potrebe multidisciplinarnog pristupa da se u proučavanju građe treba služiti rezultatima pomoćnih znanosti misleći pritom na antropologiju, etnologiju, prapovijesti i lingvistiku (Muraj, 1984). Na taj način, unosi metodu komparacije i odriče se metoda prirodnih znanosti.

Antun Radić obavio je niz trajno vrijednih poslova: svojom je *Osnovom* odredio smjerove i načine sabiranja građe o narodnom životu i običajima; svojim je umijećem i upornošću pokazao kako treba uređivati ZbNŽO i postići da on redovito, svake godine izlazi; svojim je kontaktima sa terenom i suradnicima afirmirao ozbiljnost i važnost etnografskog rada, a time doprinio i da hrvatski narod bliskije doživi Akademiju svojom nacionalnom ustanovom; i najzad, što također treba istaći, utemeljio je arhiv Akademijina *Odbora za sabiranje spomenika tradicionalne literature* (odnosno arhiv Akademijina *Odbora za narodni život i običaje*) (Perić, 2002). Međutim, najveća vrijednost Radića, osim kao utemeljitelja etnologije kao znanosti, svakako je prikupljena opsežna građa koja je nastala zahvaljujući njemu i njegovoj *Osnovi* bez koje, na kraju krajeva, ne bi bilo ni ovoga rada.

Za potrebe ovog rada, koji je interdisciplinarni i koji spaja dva područja, u ovom slučaju etnologiju i pedagogiju, ukratko će se istaknuti da je Antun Radić, zajedno s bratom Stjepanom, doprinio razvoju hrvatske pedagogije, iako bi se možda na prvi pogled malo tko toga sjetio. Žarković (prema Strugar 2004) o Antunu Radiću kaže da je on „prvi odlučan kritičar tradicionalnog školskog sustava; prvi hrvatski pedagoški revolucionar i pokretač originalne hrvatske nacionalne pedagogije“. Braća Radić snažno su bili povezani s hrvatskim selom i seljakom te su uvidjeli da nema pravog napretka bez kvalitetnog odgoja i obrazovanja. Tadašnje stanje u školstvu bilo je izrazito loše, stara predavačka škola nije omogućava učenicima stjecanje novih znanja ni razumijevanje naučenog gradiva.

Koncept pod nazivom *pedagogija braće Radić* čine dva prepoznatljiva temelja: *narodna pedagogija* i *socijalna (totalna) pedagogija*. *Narodna pedagogija* nalazi predmet bavljenja,

cilj i zadatke u hrvatskoj tradiciji, kulturi, potrebama „našega naroda“, a ne u tuđim uzorima, iako je potrebno dobro poznavati bitne školske osobitosti drugih naroda (Demerin, 1939, prema Strugar, 2004). Socijalna pedagogija sadrži četiri vrste kulturnih vrednota (socijalno etične, intelektualne, estetske i životne) koje se ostvaruju ako škola, obitelj i pojedinac djeluju sukladno čovječnosti.

Radići su tražili korjenitu promjenu školskog sustava, a težište su stavili na učenje kognitivnih i radnih kompetencija, a ne na pasivno memoriranje gotovih i zastarjelih informacija. Odbacuju školu u kojoj se umanjuje učiteljeva uloga te predlažu da u novoj školi učitelj postaje suradnik, komunikator i terapeut (Kujundžić, 2004). Ideja da se učitelji trebaju konstantno obrazovati i raditi na sebi vodi do teorije o cjeloživotnom obrazovanju što je i danas aktualna tema. Zalažu se za aktivnu školu, osobito kada je riječ o osnovnoj školi, za školu aktivnosti i rada; to je škola u kojoj se uči radeći (Strugar, 2004). Zahtijevaju reformu škole koju nije moguće provesti bez društvene i socijalne reforme, a promjene sustava moraju uvažavati nacionalne potrebe bez preslikavanja tuđih odgojnih sustava. Svjesni su primjene interdisciplinarnog sustava, tj. pedagoških, psiholoških, socioloških i filozofskih spoznaja. Smatraju da je za provođenje reforme školskog sustava važna decentralizacija, jer se školstvo ne može urediti hijerarhijskim putem, odozgo prema dolje.

Čitajući njihove zamisli i razmišljanja o odgoju i obrazovanju vidimo kako su oni nadišli svoje vrijeme ovakvim zamislama, pa usudili bi se reći čak i naše. Otprilike 100 godina dijeli nas od braće Radić, a nije se puno toga promijenilo u školstvu. I dalje čekamo na reformu školstva, a jedino što dobivamo su novi ministri. Sustav nam je i dalje centraliziran u kojem praksa ima najmanju riječ, a vlast o svemu odlučuje. Interdisciplinarnost se nije ni pojavila jer sva školska područja i dalje djeluju sama za sebe. Prenosjenje znanja i dalje se odvija predavačkim putem bez sudjelovanja učenika u stjecanju znanja. Učitelj ima sve manju ulogu u sustavu, ali i sve manje prava. Preuzimamo tuđe sisteme, a ne znamo hoće li uspjeti u našem društvu. Iz svega navedenog možemo zaključiti kako su braća Radić možda čak nadišla i naše vrijeme. Možda ovo zvuči pretenciozno, ali situacija u praksi navodi nas na ovaj zaključak.

3. POVIJESNO PEDAGOŠKI TIJEK

3.1. MODELI OBITELJI

Povijesno gledajući, institucija obitelji u neprestanom je procesu promjene. Ovisno o pojedinom razdoblju, društvene promjene utjecale su i na promjenu obitelji, tj. modela obitelji. Budući da je ovo interdisciplinarni rad, potrebno je kategoriju obitelji promatrati i definirati s dva stajališta. Etnologija je do sada o obitelji najčešće govorila u kontekstu različitih obiteljskih modela s obzirom na broj članova, podjelu rada i prava nasljeđivanja, dok se pedagogija okreće socijalnim vezama, odnosima i osjećajima koji definiraju jednu obitelj. Ovo potpoglavlje naslanja se na rad *Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj* autorice Jasne Čapo Žmegač (1996) u kojem se analizira nekoliko povijesnih modela obitelji u Europi te se unutar njih razmatra i mjesto hrvatskih obitelji u prošlosti.

Kada promatramo obitelj s etnološkog stajališta, pronalazimo one definicije i vrste koje proizlaze iz prostorne podijeljenosti. Društveni utjecaji često se upisuju u prostor, a iz toga nastaju različite podjele i klasifikacije. Tako je i u ovom slučaju obitelj kao model, podijeljen na *europski* ili *zapadnoeuropski* i *neeuropski* ili *istočni* model. Ovu podjelu predložio je John Hajnal, na temelju svoje razdiobe klasične Europe na kulturne zone. Temeljem prostorno i vremenski različitih podataka autor je uočio navodno bitne razlike u načinu sklapanja braka (marriage pattern) između područja što se nalaze zapadno odnosno istočno od zamišljene crte St. Petersburg – Trst: zapadno je dob sklapanja braka za oba partnera, a osobito za žene, razmjerno visoka, a stopa celibata (odnosno, udjela ljudi koji nikad u životu ne sklapaju brak) visoka; istočno je obratno: niska, osobito za žene, dob sklapanja braka i zanemariva stopa celibata (Čapo Žmegač, 1996).

Ono što je na prvi pogled uočljivo i na što se većina kritike ove podjele odnosi svakako je uporaba pridjeva *europski* i *neeuropski* i način na koji se pripisuje određenom području. Kod Hajnala se zapadnoeuropski način sklapanja braka pretvara u skraćeno europski način sklapanja braka pri čemu se onaj neeuropski pretvara u Drugog, iako geografski pripadaju istom području, Europi. Europski dio Europe tako se odnosi na zapadni i središnji dio, dok se zemljopisnu istočnu Europu kulturološki izdvaja pripajajući je drugim, prema logici

imenovanja *neeuropskim* civilizacijama (*ibid.*). U svojim kasnijim radovima Hajnal se na neki način distancira od pojma *europski* te se počinje koristiti terminom *sjeverozapadni* kako bi ipak donekle točnije naznačio točniji zemljopisni prostor o kojem govori.

Nadalje, Hajnal povezuje razlike u načinu sklapanja braka s razlikama u vrsti obitelji i kućanstava. Europski model tako postaje nuklearna obitelj koju karakterizira preuzimanje autoriteta u kućanstvu koje se poklapa sa sklapanjem braka i prisutnost slugu. Neeuropski model obilježava združena kućanstva s više bračnih parova (generacijski različitih) u kojima mladi bračni par ostaje živjeti u kući muškarčevih roditelja nakon vjenčanja ne preuzimajući upravu nad imovinom i autoritet.

Hajnalovu dvomodelnu klasifikaciju obitelji proširuje i dorađuje Peter Laslett svojim četveročlanim modelom. On ističe da Hajnalova granica nije čvrsta niti isključuje mogućnost da se izvan prostora raširenja sjeverozapadnog tipa isti pokaže u nekim istočnim zajednicama (Laslet, 1977, prema Čapo Žmegač, 1996). Njegov se model bitno ne razlikuje od Hajnalova, uglavnom zadržava iste kriterije za razlikovanje tipova modela, jedino ga proširuje na četiri grane kako bi što točnije definirao zemljopisni prostor. Njegova podjela obuhvaća zapadni, zapadni/središnji ili srednji, mediteranski i istočni tip. Srednji se tip nalazi u *loše definiranom* europskom prostoru, primjerice u Njemačkoj i na Baltiku; mediteranski vjerojatno obuhvaća cijelu Španjolsku, dio Portugala, možda i dijelove balkanskoga, te talijanski poluotok, a istočni europsku Rusiju i neka okolna područja (Laslet, 1977, prema Čapo Žmegač, 1996).

Oba modela, i Hajnalov i Lasletov, doživjela su brojne kritike i osporavanja, prvenstveno zbog neodrživosti njihovih tipologija u prostornim okvirima. Brojni autori zalažu se za iznalaženje sličnosti na razini veze određenih političkih i gospodarskih oblika te izvjesnih obiteljskih obrazaca, usporedbu obitelji utemeljiti na usporedbi političkih ekonomija i njihovu utjecaju na oblikovanje obitelji, razlikovanje obiteljskih organizacija prema njihovim kulturnim osobitostima nego prema zemljopisnoj implantaciji (Čapo Žmegač, 1996). Ruši se podjela Zapad – Istok, a obilježja Istoka smještaju se duboko u prostor Zapada i obratno.

Postavlja se pitanje, gdje se u cijeloj priči nalazi Hrvatska? Kako bi mogli odgovoriti na ovo pitanje moramo prvo definirati prostor gdje se Hrvatska nalazi. Geografski gledano,

pripadamo prostoru jugoistočne Europe koja je samo ljepši i uhu ugodniji izraz za Balkan¹. Najjednostavnija definicija mogla bi opisati Balkan kao poluotok jugoistočne Europe, kojemu je kopnena granica najčešće određena linijom Trst – Odesa. Međutim, mnogi se ne slažu s ovom teorijom, uključujući i Slukan Altić (2011), i smatraju da je geografski neodrživa jer po definiciji poluotoka to je dio kopna koji je s tri strane okužen morem, s tim da najkraća stranica toga zamišljenog trokuta mora biti okrenuta prema kopnu, što u ovom slučaju nije tako. Prema tome, pojam Balkanskog poluotoka koji se danas rabi nema nikakva geografska utemeljenja, nego je riječ o geopolitičkoj odrednici koja označuje multietnički i politički trusan prostor jugoistočnoga ruba Europe (*ibid.*).

Međutim, iako geografski Balkan pripada Europi, često se ono *balkansko* označava u suprotnosti s onim *europskim*. Balkan postaje europski Drugi, slično kao i istočna Europa i njezin neeuropski model obitelji. Samim time, Hrvatska bi pripadala toj famoznoj istočnoj Europi. I zaista, kada se piše o hrvatskim obiteljima u prošlosti naići ćemo na opise zadružnog tipa obitelji karakterističnog za istočnu Europu. No, je li zaista tako bilo i u stvarnosti? Čapo Žmegač (1997) navodi da se na području Hrvatske ukrštalo nekoliko obiteljskih sustava – onaj sa složenim višeobiteljskim ustrojem, zajedničkim upravljanjem imovinom i nasljeđivanjem svih muških osoba, najčešće zvanim zadružnim; onaj sa složenim ustrojem u kojem samo jedan sin nasljeđuje imanje kakav se pretpostavlja da je bio u priobalju te vjerojatno i onaj s nuklearnim obiteljima.

Ovo nas navodi na zaključak kako je Hrvatska zapravo sjecište Istoka i Zapada gdje se miješaju različiti kulturni i povijesni utjecaji te kako ju zaista ne možemo strogo smjestiti niti u jedan od klasičnih modela obitelji. Ono što predstavlja problem svakako je činjenica kako Hrvatska nije jedina zemlja s ovim obilježjima, mogli bi reći da je cijela Europa sjecište različitih i miješanih kultura. Samim time, klasifikacija modela obitelji prema zemljopisnom položaju nije održiva i pada u vodu.

¹ Ovdje nije riječ o političkom značenju i definiranju Balkana te se neće ulaziti u rasprave pripada li Hrvatska Balkanu ili ne. Ovdje je riječ o geografskom položaju i njegovim karakteristikama.

3.2. OBITELJ U HRVATSKOJ

Ovo poglavlje, kao što i govori njegov naslov, odnosi se na obitelji u Hrvatskoj, točnije na period od zadnjih godina 19. stoljeća i prve polovine 20. stoljeća. To je ujedno i vrijeme početka raspada zadrugnog života i *zadruga*, karakterističnih za ovo područje. Uzroci nestajanja zadruga najčešće leže u agrarnim krizama koje su bile karakteristične za to razdoblje te je bila nužna podjela na manji broj članova. Nestajanje zadruga teklo je različitim tempom u različitim hrvatskim područjima: različiti geopolitički položaji, duga razdvojenost uprave u pojedinim područjima i razlike u njihovu uključivanju u tržišno gospodarstvo u drugoj polovici 19. i u prvoj polovici 20. stoljeća utjecali su na razvoj obitelji (Čapo Žmegač, 1998).

Upravo je zadruga bila sinonim za obitelj koja, kao kategorija, još nije postojala. Današnje definicije ovih pojmova nemaju puno toga zajedničkog. Zadruga se najčešće zamišlja kao rodbinska i gospodarska jedinica ili zajednica koju tvore oženjena braća sa svojom djecom, a u danim slučajevima i s roditeljima, koja posjeduje zajednički zadružni imetak (u zemlji, stoci, zgradama, oruđu i dr.) zajednički gospodari i upotrebljava svoje radne snage, zajednički i podjednako troši prirod i obitava u istom domu (Gavazzi, 1978). S druge strane, obitelj je društvena jedinica ili zajednica koju tvori uži krug krvnih srodnika, tj. roditelji i djeca koji zajedno obitavaju na jednom prostoru. Iz ovih definicija uočavamo glavnu razliku između zadruga i obitelji, a to je ekonomska kategorija. Dok je zadruga gospodarska jedinica temeljena na upravljanju i vlasništvom nad zemljom, obitelj je društvena zajednica konstruirana na temelju socijalnih odnosa i osjećaja. Ne možemo za zadrugu reći da nije obitelj; ona jest obitelj, članovi jesu u krvnom srodstvu, ali postoji u drugom vremenskom razdoblju od današnje pa jednim dijelom i zbog toga su u svojim definicijama različite.

Kada govorimo o zadrugama, reći ćemo kako su to brojem članova velike zajednice različitih generacija koji zajedno žive pod istim krovom i koju karakterizira hijerarhija članova i autoritet. Na neki način, to je uopćeno mišljenje koje se protezalo u literaturi kroz sve ove godine. Tome u prilog ide i činjenica kako se puno pisalo o velikim zadrugama, a ti su primjeri uzeti kao tipični te se na temelju njih stvarao mit o velikim kućanstvima. Međutim, prvi Gavazzi (1978), a nakon njega i Čapo Žmegač (1998) uočavaju kako su velike zadruge prije izuzetak nego pravilo. Većinom se radilo o svega nekoliko ljudi te su više bile slične

nuklearnim obiteljima. Upravo radi toga, Gavazzi (1978) naglašava da kod zadruga nije bitan broj članova, nego se radi o načelu nepodijeljenoga odnosno nedjeljivoga zajedničkog imutka, o zajedničkom gospodarenju, o podjednakom korištenju svih zadružnih dobara za sve članova, o poštivanju određenih pravila prigodom diobe tog imutka. Svaka je zadruga u svojim odnosima i vlasničkoj strukturi bila različita od druge, ali unatoč tome možemo govoriti o nekim njihovim zajedničkim karakteristikama.

U svojoj knjizi *Struktura tradicijskog mišljenja* Dunja Rihtman Augustin (1978) sistematizirala je strukturu deskriptivnog modela zadruga na temelju Utješnovićeva opisa zadruga. Tako ona piše da većinom radi o dvogeneracijskim (roditelji i djeca) ili trogeneracijskim obiteljima (roditelji, oženjeni sin i njegova žena i njihova djeca) koja zajednički posjeduje i nasljeđuje zemlju. Kolektivno vlasništvo se nije smjelo prodavati niti na bilo koji način otuđiti, ali se moglo povećavati. Individualna imovina pojedinaca se tolerirala, a mogla se stjecati na različite načine: ženinim mirazom, zaradom izvan zadruga, ženskim radom (tekstilno rukotvorstvo), diobom novca pojedinačnim obiteljima ili ženama unutar kuće ili nasljeđivanjem, bilo po muškoj ili ženskoj liniji srodstva. Osim toga, zadruga je zajednički organizirala poljoprivredu i ostale poslove, imala je zajedničku raspodjelu sredstava za podmirenje osnovnih životnih potreba i zajedničku raspodjelu poljoprivrednih viškova. Postojala je zasebna organizacija rada među ženama, a glavna briga žena bila je izrada odjeće sebi, mužu, djeci i udovicama, ako ih ima. Centralna vrednota je obiteljska sloga, a dominantne vrednote su poštenje, moral i zajedništvo (materijalnih dobara i životnih uvjeta). Oni su bili vezivno tkivo združene obiteljske organizacije s čvrstom hijerarhijskom strukturom utemeljenoj na dva glavna načela patrijahalnog stila života: prvenstvu muškog roda i prvenstvu starosti (senioritetu) (Spajić Vrkaš, 1995). Moć je usredotočena u domaćinu, gospodaru koji uživa veliki autoritet i čast ostalih članova zadruga. Srodstvo se računalo po muškoj liniji (patrilinearno) i po ženskoj liniji (matrilinearno), ali se srodstvo po muškoj liniji držalo čvršćim. Podjela rada i obaveza je solidarna prema potrebama i na temelju svakodnevnih konzultacija tijekom godine. Odnos muža i žene često je bio sekundaran s obzirom na odnos sina ili brata prema gospodaru (ocu ili bratu), a najlošiji položaj imala je snaha koja se često puta smatrala strancem u kući budući da sa ostalim ukućanima nije bila u krvnom srodstvu.

S gospodarskim i tehničkim promjenama u Hrvatskoj dolazi do postupnog nestanka obiteljskih zadruga u 20. stoljeću. Pritom je bitno napomenuti da se to događa puno kasnije u odnosu na ostatak Europe koji se okreće modelu nuklearnih obitelji već krajem 19. stoljeća. Istraživači dokazuju (Stein Erlich, 1964; Gavazzi, 1978, Rihtman-Auguštin, 1984) da se patrijarhalna obitelj kakvu smo upravo opisali najprije počela raspadati u Primorju, u obalnim mjestima Dalmacije i Slavoniji, a najkasnije u Banovini, Dalmatinskoj zagori i nekim dijelovima Like u kojima je između dva rata još bilo ostataka obiteljskih zadruga sa smanjenim brojem članova. Proces raspadanja patrijarhalnih zajednica na male jezgrene obitelji u znanosti se obično određuje kao proces modernizacije. Budući da je glavno obilježje modernizacije promjena ili nekadašnjih ili ustaljenijih ponašanja koja tako postaju tradicijska, drži se da je učvršćivanjem jezgrenih obitelji i njihovim uključivanjem u šire gospodarske promjene došlo do nestanka tradicijskih obilježja obiteljske strukture i organizacije (Spajić Vrkaš, 1995).

Iz ovoga kratkog opisa zadruga vidimo kako je obitelj funkcionirala kao zadruga na kraju 19. i početku 20. stoljeća. Odnosi u zadruzi očitavaju i položaj članova u njoj pri čemu su muškarci uživali veći ugled i poštovanje od žena. Slijedeća poglavlja pokazat će nam položaj djece koja predstavljaju trećeg člana jedne obitelji i generacije. Osim toga, upoznat ćemo s njihovim životom, radnim obavezama i socijalnim vezama koje su uspostavljali s roditeljima, bakama i djedovima i svojim vršnjacima, tj. svojom okolinom.

3.3. DJECA U OBITELJI PREMA ETNOLOŠKOJ LITERATURI

Djeca 19. i 20. stoljeća kao tema nisu puno obrađivana u literaturi. Ono što o njima znamo nalazimo iz podataka o ustrojstvu zadruge i njene svakodnevice kao i iskoraka iz nje. Iz šireg konteksta zapravo saznajemo kako su djeca tada živjela i kakav su položaj imala. Ono što je bitno naglasiti je da su djeca u seljačkim obiteljima važan biološki i ekonomski faktor. Reprodukcijska, kao jedna od funkcija obitelji, predstavlja odluku obitelji o broju svojih članova te je povezana s gospodarskim mogućnostima i prilikama u kojima žive. Upravo zato, broj djece u obitelji govori ne samo o tadašnjem gospodarskom trenutku seljačke obitelji, nego i šire, o gospodarskim mogućnostima onoga vremena, te procjeni (i stvaranju) budućeg (Leček, 1997). Drugi faktor, ekonomski, govori nam kako su djeca u tom razdoblju bila izuzetno

potrebna zbog stalnog i velikog rada koji su obavljali članovi jedne obitelji. Svaka radna snaga bila je dobrodošla, sve se još radilo ručno jer industrijalizacija još nije zahvatila obitelji na selu, pa su djeca predstavljala *dodatni par ruku*. Djeca toga razdoblja imala su status pokretne imovine i radne snage pri čemu su njihovi roditelji imali apsolutnu moć nad njima. Emotivna komponenta u odnosima u obitelji tada nije postojala već je relativno novija pojava.

Prije nego što nastavimo na opise života djece toga razdoblja, potrebno je odrediti, ili barem pokušati, jednu vrlo diskutabilnu granicu, vremensku granicu djetinjstva. Ono u čemu se svi slažu je da početak djetinjstva predstavlja rođenje samog djeteta, ali problem se javlja kada moramo odrediti završnu točku djetinjstva. Za Leček (1997) to je vrijeme kada se djeca uključuju u gospodarske aktivnosti domaćinstva, otprilike u 15. – oj godini života. Napuštanjem bezbrižnog života i igre i ulaskom u svijet rada, djeca počinju živjeti svijet odraslih. Međutim, možemo li samo prema tome odrediti granicu djetinjstva. S druge strane, Stein Erlich (1971) govori kako su prvi nagovještaji samostalnog odlučivanja, ili otvorenog opiranja volji roditelja, znak da je doba djetinjstva prošlo. To možemo poistovjetiti i s ulaskom u pubertet, koji tada kao pojam možda nije bila poznat, ali se zasigurno mladima događao. Iz toga mogli bi reći da je djetinjstvo završeno ulaskom u pubertet, ne govoreći točno o godini života jer to ipak ovisi različito od osobe do osobe. Spajić Vrkaš (1996) naglašava kako ulaskom u *pravo* djetinjstvo, čemu prethode razdoblja *nejači* (2 – 3 godine) i *međufaze*, počinje dugotrajan proces učenja društvenih uloga i odnosa, svjetonazora, kulturnih vrijednosti, običaja i ponašanja unutar obiteljske i šire seoske zajednice i unutar zajednice vršnjaka. Govoreći u svom radu o tučepskoj zajednici, djetinjstvo obilježava trima elementima: postupno uključivanje u obiteljsku podjelu poslova sa svakodnevnim radnim obavezama, borba za pravo na igru koju stariji i dalje drže *brezpotribnom* i uključivanje u proces formalnog obrazovanja (*ibid.*).

Nadiraњem novčanog gospodarstva djeca počinju gubiti svoju apsolutnu vrijednost. Prema statističkim podacima, smanjen je broj poroda u razdoblju između dva svjetska rata u Slavoniji, središnjoj Hrvatskoj i u jadranskoj zoni. Prema istraživanjima Stein Erlich (1971), ograničavanje poroda povezano je uzročno posljedično s diobom zadruge. U patrijarhalnim sredinama opaža se opiranje tendenciji ograničavanja poroda koje proistječe iz želje i potrebe za djecom i odlikuje se požrtvovnošću prema nerođenima i rođenima. Također, neplodnost se često smatrala najtežom kletvom, a krivnja se svaljivala na ženu. Međutim, prava eksplozija

stanovništva u 19. stoljeću izazvana padom mortaliteta, a i nadalje visokom stopom nataliteta, uvjetovala je okretanje svjesnoj kontroli i smanjenju broja djece (Leček, 1997). Mali broj djece počeo je predstavljati zajedničku odluku obitelji o reprodukciji i ulazak novih svjetskih tokova i promjena na naše područje. Istraživanja pokazuju da se broj poroda ograničavao abortivno, a manje preventivno. Kako muškarci nisu željeli previše surađivati u sprječavanju začeca, žene su same rješavale taj problem, bilo tako da izazivaju sterilnost, bilo da abortiraju (Čapo Žmegač, 1998).

U najranijoj dobi majke se brinu o djeci, a u zadrugama i druge žene iz zajedničkog kućanstva. Djecu su dojile do oko godine dana, ponegdje do rođenja drugog djeteta jer je produžena laktacija također bila jedna od metoda sprječavanja začeca. Osim visoke stope nataliteta, bila je prisutna i visoka stopa mortaliteta sve do Drugog svjetskog rata. Nada Sremec objasnila je visok pomor dojenčadi u Slavoniji višestrukim obavezama žena, ali i neznanjem i lošim higijenskim uvjetima života te općenito visokim morbiditetom stanovništva zbog raširenosti tuberkuloze i malarije (*ibid.*).

Svjesna ovih problema, Seljačka sloga, tada najjača prosvjetno – kulturna organizacija u Hrvatskoj, pokreće zdravstvenu kampanju s ciljem prosvjećivanja seljačkih žena u vezi smrtnosti djece u prvim godinama života i unaprijeđivanjem brige za njihovo zdravlje. Pisanjem članaka, objavljivanjem knjiga i priručnika, dijeljenjem letaka i organiziranjem sastanaka diljem zemlje nastojalo se osvijestiti problem brige i zaštite dojenčadi i male djece među stanovništvom, poglavito ženskim. Osim toga, direktnim obraćanjem ženama, Seljačka sloga nastojala je ženu uvesti u javni život i dati joj društvenu ulogu, ali u skladu sa tadašnjim, još prisutnim, tradicionalnim sustavom. Jedna od istaknutijih ličnosti ove kampanje bio je Ernst Mayerhofer koji sastavlja deset postavki važnih u odgoju djece, od prehrane, preko općih higijenskih uputa pa sve do preventivnih mjera za trudnice. Te postavke predstavljaju znanstveno utemeljena pravila kojih se trebalo pridržavati u prvim godinama djetetova života, a nastala su na osnovi spoznaja tadašnjih pedijatrijskih stručnjaka (Leček i Dugac, 2006).

Od najranijih dana djeca su postepeno pripremana na rad. Oni su bili pomoćna radna snaga koje je uvijek nedostajalo i koja je bila prijeko potrebna, pogotovo u siromašnim obiteljima. Kretali su se od jednostavnijih poslova, kao što je čuvanje mlađe braće i sestara, pomaganje starijim ženama u kućanstvu, vođenje životinja na ispašu. Kroz ove poslove, djecu se

postepeno uvodilo u svijet rada kako bi od malih nogu stekli kvalitetne radne navike i uloge i stvorili pozitivan odnos prema radu. Djevojčice i dječaci razdvajaju se prema svojim dobivenim radnim ulogama pri čemu djevojčice uče ženske poslove, model ženskog ponašanja i rada i uče od svojih majki, dok dječaci uče muške poslove i modele ponašanja i to od oca. U ponašanju dječaka te su se promjene očitovale u sigurnijem nastupu u društvu, izraženijoj osornosti prema djeci i ženama te u pokazivanju većeg interesa za muško društvo i muške teme (Spajić Vrkaš, 1996). Ovdje uočavamo vrlo rano razdvajanje muških i ženskih uloga koje se s vremenom sve više produbljuju. Na taj način djeca preuzimaju znanja i vrijednosni sustav odraslih i pritom se uklapaju u njega. Odgoj djece u tradicionalnim seljačkim obiteljima imao je dvostruku dimenziju: usvajanje načina kako se uklopiti u društvo i stjecanje znanja iz onoga što će biti njihova buduća *profesija*, poljodjelstvo (Leček, 1997).

Prema Stein Erlich (1971) odgojne mjere prema djeci se regionalno razlikuju. U sjeverozapadnoj Hrvatskoj i Lici prisutna je velika strogost i kažnjavanje djece kroz razne vidove grubosti (tuku ih šibom, remenom...). U naprednijim krajevima s manjim brojem djece, kao što je sjeverna Hrvatska, kazne prema djeci su blaže. Zanimljivo je primijetiti da i u patrijarhalnim sredinama nema grubog kažnjavanja djece iz razloga što je autoritet roditelja ovdje velik, djeca se redovito pokoravaju roditeljima pa nema razloga da ih se kažnjava. U jadranskoj zoni prevladava strogost u odgoju jer se smatra da blagim odgojem djeca postaju raspuštenija. Međutim, strogost se ne očituje kroz razne vidove grubosti već vikom i ukoravanjem, kao izraz mentaliteta i južnjačkog temperamenta.

Kraj 19. i početak 20. stoljeća obilježio je i početak otvaranja škola diljem zemlje. Zakonska obaveza da djeca moraju pohađati školu ili će roditelji biti novčano kažnjeni, dovela je do osipanja radne snage u domaćinstvima. Djeca su sada umjesto da su na polju radila, sjedila u školskim klupama. To je dovelo do izrazito negativnog stava prema školi od strane društvene sredine. Nakon završetka obaveznog školovanja postojala je mogućnost nastavka daljnjeg školovanja, ali i odličnim učenicima je to bilo nedostupno. Budući da je nastavak školovanja predstavljao i dodatni materijalni teret, jedino su djeca iz bogatih obitelji bila u mogućnosti to i ostvariti. Također, ako je školovanje bilo rijetkost za dječake, za djevojčice ta mogućnost uopće nije ni postojala.

Odgajanje djeteta središnji je dio procesa inkulturacije, tj. prenošenja kulture s naraštaja na naraštaj, kojim djeca usvajaju temeljne kulturne vrednote i obrasce ponašanja određenog društva (Čapo Žmegač, 1998). Ovim zadatkom u tradicionalnim obiteljima većinom se bavila majka uz pomoć ostalih žena iz domaćinstva, bez pomoći oca. Ono što karakterizira svako djetinjstvo je nedostatak vremena i prilika za bavljenje djetetom zbog raznih poslova i zaduženja roditelja i ostalih ukućana. Djeca su prihvaćala kao samo po sebi razumljivo da se roditelji s njima malo, ili nikako ne bave, jer je na njima počivao teret svih poslova.

Odnos majke i djece je prisniji i na neki način ona posreduje između djece i oca. Privrženost djece prema majci u vezi je s općim podređenim položajem žene u svim područjima. Njezin autoritet nigdje nije posebno visok, ali upravo to ima povoljan utjecaj na njezin odnos s djecom, bez odstojanja za razliku od oca. Stein Erlich (1971) uočava kako jače povezivanje majki i kćeri i stvaranje saveza na neki način predstavlja vrstu protuteže patrijahalnom principu muške uvaženosti te omogućuje kćerima povoljan razvitak u sredini koja potkapa žensku samosvijest.

Dok su djeca s majkom imala prisan odnos, s ocem je bilo potpuno drugačije. Mogli bi reći da odnos između djece i oca nije niti postojao, jedino se očitavalo poštovanje djeteta prema ocu i autoritet oca prema djetetu. Otac je nije provodio vrijeme s ženskom djecom već samo muškom i to prilikom uvođenja u posao. U dinarskoj kulturnoj zoni odnos oca i sina je gotovo ritualno suzdržan bez imalo pokazivanja osjećaja. Sin iskazuje (straho)poštovanje prema ocu, ne suprotstavlja se zapovijedima oca, a autoritet oca je ovdje dulje opstao. U jadranskoj kulturnoj zoni odnos oca i sina je dobar, bez posebnog respekta i naročite distance. Prisutna je veća jednakost između starijih i mlađih, ali i dalje se stariji poštuju kao mudri, uvaženi i sposobni. Općenito govoreći, ne možemo govoriti o nekom odnosu roditelja i djece kakav danas poznajemo jer on nije postojao. Možemo govoriti samo o autoritetu i poštovanju koju su djeca iskazivala prema roditeljima. No, u tom vremenu takav odnos je predstavljao kvalitetnu vezu između roditelja i djece.

DJECA NA FOTOGRAFIJAMA

ANTUN RADIĆ: DALMACIJA: ĐEVRSKE (PRAVOSL.). HRVATSKA; DALMACIJA: BUKOVICA. 1904. – 1905. F.37.21.

ANTUN RADIĆ: CRNOGORSKA OBITELJ. CRNA GORA. 1904. – 1905. F.37.28

ANTUN RADIĆ: SEOSKA DJECA. HRVATSKA: SJEVEROZAPADNA. 1904. – 1905. F.37.58.

ANTUN RADIĆ: SEOSKA DJECA. HRVATSKA: SJEVEROZAPADNA. 1904. – 1905. F.37.73.

SLIKA 5. DALMACIJA: ĐEVRSKE (PRAVOSL.)

SLIKA 6. CRNOGORSKA OBITELJ

SLIKA 7. SEOSKA DJECA

SLIKA 8. SEOSKA DJECA

4. SIROČAD I PREDOŽBE O DJETINJSTVU

4.1. POVIJEST DJETINJSTVA

Kada se govori o djeci i djetinjstvu u antici i u Europi srednjeg vijeka, u literaturi nailazimo na mišljenja da je ubijanje i napuštanje djece bila uobičajena praksa toga doba pa na osnovu toga suvremenim autorima nije teško zaključiti da je u antičkom svijetu postojala stanovita razina indiferentnosti prema djetinjstvu i djeci (Kuterovac Jagodić et al., 2003). Antički svijet poznat je po svojoj okrutnosti, a čedomorstvo je bila dominantna praksa sve do 4. stoljeća. Osim toga, često je bilo napuštanje i ostavljanje djece iz raznih razloga, ponajprije siromaštva. Za razliku od srednjeg vijeka i kasnijih perioda, u ovom razdoblju nije bilo institucionalnih rješenja za napuštenu djecu (bolnica, sirotišta, domova). Svoje preživljavanje su dugovali *dobroti stranaca*. Iako, ta su djeca ipak najčešće postajala prostitutke ili robovi. Naravno, bilo je i sretnijih rješenja. Legitimno je bilo da napušteno dijete uzme žena koja sama nije mogla imati djece ili u slučajevima kada netko traži nasljednika mogao bi uzeti starije dijete koje je u Rimu imalo poseban status (*alumni*).

Nije postojalo ništa u rimskom zakonu što bi spriječilo napuštanje ili prodaju što je kasnije bilo rašireno ne samo u Rimu, već širom Sredozemlja, ponekad i kao način plaćanja dugova. Tako je i rana moderna Europa preuzela od antičkog svijeta praksu napuštanja djece, zajedno sa stavom prema kojem je ova praksa rijetko bila osuđivana. Pritom je i većina antičkih pisaca moralista bila indiferentna ili su prihvaćala napuštanje djece. Oni pisci koji su se suprotstavljali napuštanju činili su to prvenstveno zbog obiteljskih i državnih interesa, a ne interesa napuštene djece (Janeković Romer, 2011).

Ono što možemo uočiti iz antičkih izvora je da se djetinjstvu samom po sebi i nije pridavala prevelika važnost. Bilo je uobičajeno smatrati djecu ne kao individualna ljudska bića već u tom smislu što ona mogu pružiti svojim roditeljima (nastaviti obiteljsku liniju, biti potpora u starosti, pobrinuti se za pogreb). Ujedno, s druge strane, prema djeci su imali odnos obožavanja i igrala su važnu ulogu u obredima i ritualima. No, ključno je to da su imala marginalnu ulogu u društvu, kao i robovi. Malo dijete je nitko i ništa dok ne postane barem starije dijete prema putu ka odrasloj dobi.

Promjena antičkih stavova o djeci dolazi s pojavom kršćanstva. Kršćansko vjerovanje zasniva se na ideji o jednakosti svih ljudi i pravu na spas duše. Percipirala se potreba osvješćavanja ideje da i djeca imaju dušu i zato ih se ne može tretirati tako da imaju potpuno marginalno značenje u društvu. Suprotno od Grka i Rimljana, kršćani su se ponašali u skladu sa svojim vjerovanjem koje su preuzeli od Židova da je ubijanje djece ubojstvo. Godine 374. rimski car Valentin izdao je dekret u kojem se ističe izricanje smrtne kazne za ubijanje novorođenčadi te druge zakonske kazne u slučajevima napuštanja djece. Također, Crkva je dokinula rimsko očinsko pravo da se slobodno riješi djece i tome suprotstavila moralnu dužnost da se poštuje život djece i da ih se odgaja (*ibid.*).

Kada govorimo o srednjem vijeku, jedno od najznačajnijih imena je francuski povjesničar Philippe Aries i njegova knjiga *Centuries of Childhood*². Bilo da je prihvaćaju ili osporavaju, gotovo sve studije o djetinjstvu u srednjem vijeku kao polaznu točku uzimaju Ariesovu tvrdnju da u srednjovjekovnom društvu nije postojala ideja djetinjstva (Hameršak 2004; Cunningham, 1998). Aries, naime, tvrdi da su u Europi srednjeg vijeka djeca jednostavno bila viđena kao minijturni odrasli ljudi, s istim mogućnostima i osobnim kvalitetama kao i odrasli, iako zbog njihove manje veličine, ne baš istih fizičkih mogućnosti. Njegov dokaz za ovo su pisma, dnevnici i slike djece slikane u to vrijeme. Međutim, Hameršak (2004) navodi da uvid u francusko srednjovjekovno društvo možda i nije imalo naš pojam o djetinjstvu, nipošto nije dostatno uporište za tvrdnju da tada uopće nije postojala koncepcija djetinjstva. Ideju o djetinjstvu kao odvojenom konceptu ne treba brkati s ljubavlju i privrženosti prema djeci. Od 15. stoljeća naovamo djeca se pojavljuju kao djeca i dolazi od promjene u njihovom svakodnevnom životu, miču se od svakodnevnog života odraslih.

Humanizam i renesansa predstavljaju razdoblje kada dolazi do nove ideologije u kojoj se čovjek okreće prema sebi i svijetu u kojem živi. Djeca sada postaju ključ budućnosti, naglašava se pravilan odgoj i skladni odnosi unutar obitelji. Posebnim isticanjem očeve uloge pojavljuje se odmak od srednjovjekovne misli i prakse gdje su primarno majke imale obavezu brinuti se o djetetu prvih sedam godina njegova života.

² Knjiga je objavljena 1960. godine pod naslovom *L'enfant et la familiale sous L'Ancien Regime* (Dijete i obiteljski život za Staroga poretka). 1962. godine postaje poznatija pod nazivom *Centuries of Childhood* (Stoljeća djeteta) kako je glasio njezin prijevod na engleski jezik.

Prema Zaninoviću (1988), najveći predstavnik takvog humanističkog ideala, Erazmo Rotterdamski, naglašava da se dijete mora odmah podvrgnuti intenzivnom podučavanju te napada one koji, karakteristično za ovo doba, tetoše i razmazuju djecu. Rotterdamski određuje četverostruki smisao odgoja: zasaditi sjeme straha Božjeg u srce djeteta, proučavati slobodne vještine i umjetnosti, osposobiti dijete za praktičan život i naučiti ga primjerenom ponašanju. U svojim djelima je u mnogim odrednicama navijestio buduće razdoblje prosvjetiteljstva. Uz Rotterdamskog, postoji još jedan od najvećih francuskih humanista, Francois Rabelais. Rabelais, koji je svojim idejama o zornoj nastavi, metodi razgovora i davanju pažnje svim odgojnim područjima te pobunom protiv srednjovjekovnog ideala čovjeka (vjernik koji se slijepo podvrgava autoritetu svećenstva i svjetovnih poglavara) utjecao na mnoge humaniste, a poglavito na francuske filozofe materijaliste. Njihova djela imala su velik utjecaj na odgojnu praksu u 16. i 17. stoljeću gdje se rano započinje raditi i baviti se djetetom u cilju stvaranja poslušnog i discipliniranog djeteta.

Nemoguće je promišljati o ovom periodu, a da se ne spomene jednog od najutjecajnijih pedagoških autora, idejnog začetnika pedagogije ranog i predškolskog odgoja, J. A. Komenkog (*ibid*); čovjeka koji se svojim idejama i impozantnim opusom obilježio budući život svakog djeteta. Humanizam i renesansa su utjecali na njega svojim novim poimanjem čovjeka čiji je cilj stjecanje vječnog blaženstva na drugom svijetu. Ostvario je svojevrstu idejnu revoluciju u kasnijim promišljanjima o djetinjstvu sa naglašavanjem važnosti odgoja, igre i majčinske skrbi u ranom djetinjstvu, sistematizacijom razreda i vjerovanjem u ravnopravno obrazovanje.

Dolazak prosvjetiteljstva donosi sa sobom i promjene stavova prema djeci u smislu velikog porasta sentimentalnog gledanja na djecu u odnosu na prošla stoljeća. Djetinjstvo se počinje gledati kao period života koji se treba vrednovati sam po sebi. Jedan od doprinosa razvoju ovakvih stavova leži u Lockeovom djelu *Mislina o odgoju*. Locke karakterizira bezgranični odgojni optimizam, zamjetan u njegovom stavu da je ljudski duh *tabula rasa* koju je trebalo *ispisati* i ispuniti sadržajem (Gudjons, 1994). No, Locke napominje da je dijete *tabula rasa* samo kad su u pitanju ideje, ali ne i sposobnosti te da odgoj treba odgovarati individualnom djetetu kako bi se ostvario pomak ka društvu usmjerenom prema djetetu.

Druga značajna ličnost koja je u ovom smislu obilježila 18. stoljeće je Jean Jaques Rousseau. S oduševljenjem zastupa načelo poštovanja dječje ličnosti i teži za odgojem koji će ispoljiti i razviti dječje prirodne snage i sposobnosti (Zaninović, 1988). Prvi u povijesti daje važnost razvoju osjetila koje se odvija u prve dvije godine života i naglašava da nije važno dijete natrpati znanjem već mu je važno usaditi metodu stjecanja znanja. Zahvaljujući njegovom stavu da dijete nije *mali, nesavršeni odrasli*, već biće koje svoje ispunjenje i svoju zrelost nosi u samom sebi, dijete je tada po prvi put, barem u pedagoškoj teoriji, od objekta odgoja postalo njegovim subjektom (Gudjons, 1994).

Romantizam 19. stoljeća predstavlja djetinjstvo kao posebno doba u životu. U zapadnu misao usađuje se osjećaj važnosti djetinjstva i vjerovanja da djetinjstvo treba biti sretno te da ga treba braniti od štetnih utjecaja odraslih. S druge strane, 19. stoljeće je i doba industrijske revolucije koja je sa sobom donijela nove definicije dječjeg rada. Manualni radnici u tvornicama najčešće su bila djeca iz siromašnih obitelji. To nas navodi na zaključak kako je *romantičko* razmišljanje o djeci bilo rezervirano samo za visoke klase dok su radnička djeca bila daleko od preporučenog sretnog djetinjstva. Osim toga, upravo je problem dječjeg rada bio jedan od pokretača inicijativa za zaštitu djece. Dolazi do razvoja humanističkih znanosti, ponajviše pedagogije i psihologije koje stvaraju temelje za razvoj dječjih prava. Društvena previranja 19. stoljeća izazvala su velike promjene u strukturi i poimanju tradicionalne obitelji, a to je imalo osobitog utjecaja na položaj djece u odnosu na obitelj i društvo. Tradicionalna obitelj postala je nuklearna obitelj kao dominantan oblik obitelji u kojem se djeca odgajaju.

S ekonomskom specijalizacijom i napretkom u tehnologiji u 20. stoljeću djeca postaju manje bitna i gube produktivnu ulogu unutar ekonomije. Od kraja 19. stoljeća otvaraju se domovi za siročad i nezbrinutu djecu, otvaraju se dječji vrtići i škole, osnivaju se društva za prevenciju okrutnosti prema djeci i stvaraju se bezbrojni programi za pomoć siromašnima. Osim toga, 20. stoljeće dobiva titulu *stoljeća djeteta*, kojim ga je prva prozvala Ellen Key (2002) u svojoj knjizi pod naslovom *Stoljeće djeteta*. Key, poznata u međunarodnim razmjerima na području pedagogije i svakako najpoznatija Šveđanka u području pedagogije, čija je knjiga prevedena na mnoge strane jezike, neskriveno se nadala da će dolazeće industrijsko društvo ostvariti mnogobrojne promjene u djetetovu korist (Mijatović, 2001). Vjerovala je da će se dogoditi radikalne promjene u načinu na koji su djeca konceptualizirana i tretirana i da će tijekom

stoljeća dobrobit djece postati društveni i politički prioritet. Kasniji autori također se koriste ovom sintagmom želeći označiti razdoblje kada dolazi do pune afirmacije djeteta i dječjih prava. Život djeteta u 20. stoljeću promijenio se u mnogim aspektima. Počinje se pisati o djetetu, promišljati o djetinjstvu i stvarati nove prave u znanosti, kao što su sociologija djetinjstva, antropologija djetinjstva, pedagogija djetinjstva itd.

4.2. SIROČAD KROZ POVIJEST

Dosada smo govorili i pisali o djeci kao jednoj cjelini uklopljenoj u širi društveni kontekst. Budući da je tema ovoga rada djeca izvan obitelji, ovo poglavlje će pokušati odgovoriti na pitanja tko su ta djeca izvan obitelji, kako i gdje su živjela te koji su položaj u društvu imala. Osim toga, osvrnut ćemo se i na situaciju na našim prostorima u 18. i 19. stoljeću, prvenstveno na istarsko, dalmatinsko i dubrovačko područje jer za ostala hrvatska područja ne postoji znanstvena literatura o djeci izvan obitelji. Upravo je to jedan od razloga zbog čega se ovaj rad u svojoj analizi oslanja na područje Slavonije. Hrvatska etnologija nije se bavila djecom, a pogotovo ne djecom izvan obitelji, stoga građa o siročadi iz rukopisa Stare zbirke Odsjeka za etnologiju HAZU ima važnu ulogu u predstavljanju ove marginalizirane skupine znanstvenoj i stručnoj javnosti. Zahvaljujući Radiću i njegovom shvaćanju seoskog života kao nedjeljive cjeline, u *Osnovi* su mjesto našle i male teme djece i marginaliziranih skupina kao što su siročad, nahočad i nezakonita djeca, udovice i udovci, nezakonite žene i sl.

Jedan od najmanje istraživanih i u literaturi zastupljenih aspekata djetinjstva svakako je emocionalna veza između roditelja i djece i, danas sasvim razumljiva, činjenica kako su djeca željena zbog njih samih i ljubavi i sreće koju donose svojim roditeljima. Postojanje nezakonite djece, siročadi suprotstavlja se prethodno navedenoj izjavi. Montgomery (2009) navodi kako nezakonita djeca i ona djeca koja otežavaju opstanak obitelji postajući *još jedna usta koja se moraju hraniti* u siromašnim obiteljima nisu uvijek željena i mogu biti napuštena ili ubijena. Također, postoje slučajevi kada se pojedina djeca smatraju opasnim i štetnim za opstanak zajednice te na taj način postaju nepoželjna.

Kada govorimo o djeci izvan obitelji, najčešće u literaturi nailazimo na pojmove kao što su siročadi, nahočadi, nezakonite djece i sl. koje najčešće definiramo kako djecu bez oba

roditelja. U stranoj literaturi susrećemo se i s terminom *children at risk*³ (*rizična skupina djece*) koji posebno objašnjava Juliane Jacobi (2009) u svojem radu o siročadi u ranim modernim vremenima. Pojam *children at risk* pojavio se tijekom prve polovice 20. stoljeća u Sjedinjenim Američkim Državama. Mnoštvo različitih pojmova korišteno je u Velikoj Britaniji i SAD – u tijekom 18. i 19. stoljeća kako bi se opisale iste skupine djece, kao što su *siromašna djeca*, *napuštena djeca*, *djeca radničkih obitelji* (Jacobi, 2009). Rani moderni izvori govore o *siročadi* i *nahočadi*, pojmovima koji manje ili više točno odgovaraju kategoriji *rizične skupine djece*. Ti stariji izrazi odnose se na određeni pravni status djece čiji roditelji nisu bili u stanju brinuti se za njih.

Bitno je naglasiti postojanje dvije metode tvorbe obitelji koje uključuju napuštenu djecu, a to su udomiteljstvo ili hraniteljstvo što bi predstavljalo privremeno rješenje, neovisno koliko godina trajalo i usvajanje ili adopcija što bi predstavljalo konačnu odluku. Antropolozi prave konceptualnu razliku između ta dva pojma, tvrdeći da usvajanje uključuje promjenu identiteta i premještanje iz jedne obitelji u drugu, te odustajanje od prava nasljeđivanja i podrške obitelji iz koje su potekli i usvajanja novih prava i obaveza unutar druge, nove obitelji. (Polonijo, 2010). Udomiteljstvo, s druge strane ne podrazumijeva takvu promjenu identiteta.

Napuštanje djece bilo je još od antičkih vremena te u srednjem i ranom novom vijeku jedan od načina regulacije veličine obitelji, rješavanja problema nasljeđivanja, rođenja djeteta nepoželjnog spola, bolesti i deformiteta djece, društvene osude zbog rođenja izvanbračne djece te one rođene iz preljuba, incesta ili silovanja, kao i egzistencijalnih problema (Janeković Romer, 2011). Upravo iz tih brojnih razloga, broj napuštene djece bio je velik, a tome u prilog ide i činjenica kako je to bilo vrlo raširena praksa. Odluku o napuštanju neželjena djeteta donosio je otac, a ne majka, kao što je to slučaj u suvremenim društvima. Jedna od najčešćih metoda napuštanja bilo je izlaganje djeteta na mjestima gdje cirkulira veliki broj ljudi i gdje postoji šansa da će biti pronađeni. Za vrijeme Carstva u Rimu su pobačaj i izlaganje djece bili uobičajena pojava koju je prosječan Rimljanin, kako se navodi u literaturi, smatrao razumljivom, dopuštenom i sasvim opravdanom (Tomašić, 1929, prema Hlača, 2008).

³ 1997. godine Sjedinjene Američke Države objavljuju kratku izjavu o *Američkoj djeci u opasnosti*. Ovaj dokument *djecu u opasnosti* definira kao skupinu djece u američkom društvu koja su pogođena jednim ili više od slijedećih šest faktora: siromaštvo, socijalna ovisnost, odsustvo roditelja, jednoroditeljske obitelji, samohrane majke i roditelji koji nisu završili srednju školu (Jacobi 2009:51).

Pojavom kršćanstva dolazi i do promjene u stavovima i ponašanju prema napuštenoj djeci. Za razliku od antike, kada su skrb o napuštenoj djeci preuzimali pojedinci, sada Crkva preuzima tu ulogu pritom otvarajući za to specijalizirane ustanove. U kasnom srednjem i ranom novom vijeku izlaganje djece bilo je vrlo rašireno i učestalo, posebice na mjestima gdje su ih prolaznici mogli ugledati i spasiti, kao pred kućom župnika, na putu, u blizini crkava ili na vratima groblja. Janeković Romer (2011) navodi kako je i na dubrovačkom području izlaganje djece bilo učestalo, unatoč postojanju nahodišta, a glavni razlog napuštanja je bilo izvanbračno rođenje, bez obzira na spol. Knjige o rođiljama (sačuvane od 18. stoljeća) svjedoče da su žene mogle doći tajno roditi u nahodište, anonimno i bez ikakvih sankcija čemu u prilog ide i činjenica da u knjigama nisu zabilježena njihova imena nego samo datum poroda, spol djeteta te troškovi doma (*ibid.*).

Osim ostavljanja djece u nahodištima, postoji još nekoliko vrsta skrbi koje ulaze u pojam udomiteljstva. Jedna od tih vrsta je i davanje djece u službu kod dobrostojećih obitelji. Ovaj oblik posebno se očituje kod nižih slojeva društva u obiteljima s velikim brojem djece koju du slali na služenje ili učenje obrta. Sklapali su se tzv. *služinski ugovori* koji ne spominju obaveze gospodara već naprotiv. Izričito napominju da se s tom djecom može postupati po svojoj volji (*ibid.*).

Slijedeći oblik napuštanja djece bilo je zatvaranje maloljetne djece u samostan. Ovisno o spolu, varirala je i njihova uloga u samostanu. Ako su bile djevojčice, zaređivale su se za časne sestre, a ako su to bili dječaci postajali su svećenici ili su ostajali doživotno služiti u samostanu bez zaređenja. Darivanje djece samostanu tzv. oblacija je slična adopciji po tome što implicira potpuno prenošenje roditeljskih odgovornosti na opata i potpunu promjenu statusa djeteta (*ibid.*). Kroz taj oblik Crkva je ponudila humaniju alternativu drugim oblicima napuštanja djece. Razlozi su slični kao i kod davanja djece u službu, oslobađanje roditelja obaveze da djecu uzdržavaju i rješavanje problema nasljeđivanja imanja.

Adopcija ili posvojenje djece većinom se odvijalo u nižim socijalnim slojevima, a Janeković Romer (2011) navodi kako su to u Dubrovniku bili najčešće bili seljaci, obrtnici i trgovci. Tadašnje prevladavajuće shvaćanje koje je davalo prednost porijeklu po krvi protivilo se adopciji kao nečemu što je protuprirodno. Iz toga razloga ne postoje zakoni koji su uređivali adopciju već se većinom radilo o privatnim ugovorima između nahodišta i posvojitelja.

Pravnim razlikovanjem djece rođene u braku od nezakonite djece Crkva je posredno utjecala na sumnjičavost prema adopciji, koja je bila put za legitimaciju izvanbračne djece (*ibid.*). To se promijenilo u 18. stoljeću kada je primjetan novi senzibilitet, novi koncept djetinjstva i roditeljskih obaveza u svim slojevima društva.

Postoje brojni razlozi zbog kojih su djeca postajala siročad. Najčešće se radilo o smrti roditelja, ponovnoj udaji majke udovice, napuštenosti zbog neimaštine, nezakonitosti, fizičkoj nemoći, bolesti roditelja ili unakaženosti djeteta. Literatura razlikuje siročad i nezakonitu djecu. Mogorović Crljenko (2011) navodi da su se o pitanju nezakonitosti djeteta razmišljanja svodila na to da su djeca rođena u zakonitom braku zakonita, a glavni *krivac* za nezakonitu djecu su uglavnom bile žene, udane ili neudane. Iako samo djeca nisu bila kriva za svoju nezakonitost, često su snosila teret grijeha svojih roditelja i redovito su bila zakinuta u mnogima svojim pravima. Povijesni pristup napuštanju neželjena potomstva upućuje na postupno umanjenje značenja kulta predaka i religije kao kriterija kojima se isprva upravljalo spolnošću i na sve važniji utjecaj kulture i društvenih normativnih sustava (Hlača, 2008).

Organiziranjem gradskih i vjerskih institucija koje su preuzimale skrb o napuštenoj djeci predstavljalo je početak organizirane institucionalne brige za tu djecu. Hlača (2008) navodi da začeci nahodišta kao institucija socijalne skrbi o napuštenoj djeci sežu još u 13. stoljeće i vezani su uz samostane. Nahodišta za ostavljenu djecu spominju se u Hrvatskoj od srednjeg vijeka, a u dalmatinskim gradovima nahodišta se spominju u Zadru, Šibeniku i Dubrovniku. Sa sve većim brojem stanovništva, sve više je rastao i broj napuštene djece. Napuštanje djece od druge polovice 18. stoljeća do posljednjih desetljeća 19. stoljeća doživjelo je svoj kvantitativni vrhunac: istraživanja pokazuju da je do 40% ukupno rođene djece moglo biti ostavljeno (Di Bello, 1993, prema Bertoša 2005).

Ustanove u koje su se smještala napuštena djeca nazivale su se brefotrofiji i orfanotrofiji. Razlika između njih bila bi u starosti djece: brefotrofij bi bio ustanova posvećena brizi za novorođenčad i djecu do šeste godine, a orfanotrofij za stariju djecu. U stvarnosti to nije bilo strogo provedeno jer su mnogi brefotrofiji skrbili o svojim šticecima sve do njihove 18. ili 21. godine. Orfanotrofiji i druge institucije imale su za cilj smjestiti djecu tamo gdje će biti *očišćena, zaštićena i vraćena u stanje djetinjstva*, ali u stvarnosti su djeca bila zatvarana na represivna mjesta strogog nadzora i željezne stege kojima je glavni cilj bio utjerati im u glavu

poslušnost i pokornost (Cunningham, 1997, prema Bertoša 2005). Zakoni su propisivali da svi brefotrofiji moraju posjedovati *obrtaljke*⁴ u koju se novorođenčad polagala s vanjske, a podizala s unutarnje strane. Polaganje u obrtaljku bilo je rješenje kojim se donositeljici ili donositelju osiguravala anonimnost. Bertoša (2005) naglašava kako je anonimnost pri napuštanju vjerojatno bila bitna, pogotovo ako se uzme u obzir činjenica da je bila i zakonski poticana i ako se imaju u vidu stavovi izraženi u raspravama i propisima o nahodima, nahodištima, nevjenčanim trudnicama i njihovim partnerima u to doba.

Sve što znamo o nahodištima i djeci koja su boravila u njima saznajemo iz povijesnih knjiga dotične ustanove. Zbog toga je iznimno teško pisati o djeci u tom vremenu budući da jako teško možemo steći percepciju kako su ona živjela. Iz nahodskih knjiga i ugovora saznajemo statističke podatke koji nam ne mogu puno toga reći o stvarnom životu nahodske djece. Ono što možemo saznati je da su im se dolaskom u nahodište nadjenula imena i prezimena, osim ako nije ostavljena ceduljica s djetetovim imenom i prezimenom. Osim toga, tjelesnim označivanjem dobivala su trajan biljeg na koži koji je označavao nahodište kojem pripadaju i broj pod kojim su uvedeni u knjige. Nakon ukinuća tjelesnog označivanja, nosio se razni nakit ili male tetovaže s istom namjenom. Od druge četvrtine 19. stoljeća zakon je propisivao da svakom nahodskom djetetu treba biti dodijeljeno prezime jer su do tada davana samo imena djeci. Propisano je da svakom nahodu treba biti nadjeveno različito prezime, da ne smije biti smiješno i ponižavajuće i da ne smije biti prezime poznatih obitelji što je dovelo do izmišljanja golema broja institucijskih prezimena (*ibid.*).

Janeković Romer (2011) navodi kako su djeca najčešće posvajana u dobi između 3 i 5 godina. Ugovori ne govore ništa o tome koje će prezime djeca ubuduće nositi i jesu li bila prihvaćena kao rođaci u širu obitelj. Ako govore o motivima, ugovori spominju želju ljudi da imaju djecu, a također i milosrđe, jer su posvojenje smatrali dobrim djelom. Ugovori pružaju uvid u očekivane roditeljske dužnosti toga vremena, a to su podizati, brinuti, hraniti, poučavati i odgajati dijete u vjeri. Iz tih ugovora možemo primijetiti shvaćanje djece kao jamstva sigurnosti i budućnosti, pomoći i utjehe roditeljima u starosti. Motivacija tih ljudi otkriva drugačije shvaćanje obiteljskih odnosa i drugačije definiranje obitelji od vrha društva za koji je najvažnije bilo održanje agnatske linije i osiguranje nasljednika po krvi (Janeković Romer, 2011).

⁴ Za *obrtaljku* u literaturi nailazimo na pojmove kao što su *rota*, *buca* (Di Bello 1993), *busola*, *kolo*, *kotač* (Jelić 1963), *valjak* (Škarica 1961), *valjak*, *busola* (Šupuk 1978) (Bertoša 2005).

4.3. PREDODŽBE O DJETINJSTVU I NJIHOVA REFLEKSIJA U ZNANOSTI

Krajem 19. i početkom 20. stoljeća prevladavalo je mišljenje kako će znanost doprinijeti boljem životu djece te dolazi do velike reprodukcije znanstvenih materijala posvećenim djeci. Vjerovalo se da će znanost pomoći majkama u odgajanju djece, omogućiti mjerenje dječje inteligencije i pomoći u razumijevanju dječjeg mozga. Prve znanstvene teorije, koje su dopunjene sustavnim empirijskim nalazima, javljaju se krajem 19. i početkom 20. stoljeća i evolucionističkog su karaktera. Psihologijski eksperimenti, psihometrijski testovi, sociometrija, etnografske studije i longitudinalna istraživanja primijenjena su na djetinjstvo i strukturirala su ideje o djeci i djetinjstvu. Okvir za objašnjenje dječje prirode pružila je razvojna psihologija koja je opravdala koncept djetinjstva. James i Prout (1997) ističu kako su psihologijska objašnjenja o razvoju djeteta dominirala u studijama o djeci i djetinjstvu sve do 90 – ih godina 20. stoljeća.

Inspiraciju u evolucionističkoj teoriji u društvu, pronašao je i Piaget , čiji je rad imao velik utjecaj , kako u znanosti, odgojnoj i obrazovnoj praksi, tako i u svakodnevnom razumijevanju djece u zapadnim društvima. Prema njegovoj teoriji o fazama kognitivnog razvoja djeteta ono se stupnjevito razvija dok ne postigne kognitivne vještine odraslih. James i Prout (1997) kritiziraju ovaj široko prihvaćeni koncept smatrajući da Piaget marginalizira djecu kao onu koja čekaju trenutak postignuća racionalnosti i logičke kompetencije odraslih kako bi ušla u njihov svijet.

Interes za djecu i opisi svakodnevnih dječjih praksi javljaju se u tekstovima različitih kultura koje svaka na svoj način opisuju dječji život. 19. stoljeće je vrijeme povećanog javnog interesa za djecu u zapadnjačkim kulturama s obzirom na socijalne promjene tj. poboljšanje javnog zdravlja te produživanje obaveznog školovanja. Mnoge znanstvene discipline *otkrivaju* djecu kao nove *subjekte* svojih istraživanja i uvode ih područje znanosti. Jedna od njih je i psihoanaliza i njezin utemeljitelj Sigmund Freud koji naglašava kako mala djeca nisu samo osjećajna i osjetljiva bića već i izrazito ranjiva na roditeljski, ali i bilo koji drugi utjecaj (LeVine, 2007). Rane opise djece pisali su najčešće misionari i kolonijalni administratori čiji su opisi života i običaja istraživanih zemalja često imali i posebne odlomke o djeci i predstavljaju prvu etnografsku literaturu na temu djetinjstva. Ti opisi pružaju uvid u kulturnu različitost načina odgoja i poimanja dječjeg razvoja. James (2001) naglašava kako etnografija

djetinjstva postaje istraživačka metoda koja omogućuje djeci da budu proučavana po svojim pravilima u društvenim znanostima, kao aktivni konstruktori socijalnog svijeta, a djetinjstvo definira kao kategoriju podložnu vremenskom i socijalno kulturnom utjecaju.

U 20. stoljeću dolazi do utemeljenja antropologije djetinjstva koja po prvi puta u povijesti djeci *omogućuje* njihovu vlastitu znanstvenu disciplinu i povijest. Od 1928. godine počinje objavljivanje etnografskih opisa djetinjstva od strane profesionalnih antropologa koji su se temeljili na njihovim vlastitim istraživanjima u *nezapadnim* zemljama svijeta, a jedni od prvih bili su Margaret Mead i Bronislaw Malinowski (LeVine, 2007). Antropologija djetinjstva postaje disciplina koja je zasnovana na etnografijama djetinjstva iz različitih kultura i kritici postulata razvojne psihologije (*ibid.*), ali s nedostatkom aktivnog uključivanja djece u istraživanjima. Međutim, ako na trenutak ostavimo po strani tu činjenicu možemo primijetiti kako, unatoč svojim manama, starije etnografije ipak pišu o djeci i u sebi sadrže ideju djetinjstva što je za kasnije generacije vrijedan materijal.

Prvo terensko istraživanje Margaret Mead odvijalo se na Samoi 1925. godine nakon koje nastaje njezina izuzetno popularna knjiga *Odrastanje na Samoi*. Jedna je od pionirki antropologije djetinjstva koja je pokušavala otkriti što kulture čini posebnima i koherentnima. Poput Boasa, Mead shvaća razlike između različitih naroda kao kulturne, a ne biološke, a posebnu pozornost usmjerava na djecu i mlade, gledajući kako ih se odgaja i kakve posljedice načini odgoja i uzdizanja imaju na njihovu odraslu ličnost i ponašanje (Polonijo, 2010). Ona naglašava kako se djecu od malih nogu uče da budu poslušna, ozbiljna i radišna. U svojim igrama djeca imitiraju aktivnosti odraslih i vrlo rano se uključuju u svijet odraslih.

Brojni učenici i sljedbenici Malinowskog u proučavanju djetinjstva i u etnografskom pristupu omogućili su da djetinjstvo postane nezaobilazna tema etnografskih opisa već od 30 – ih godina 20. stoljeća. Ti opisi odnosili su se na načine kako djeca uče putem sudjelovanja u različitim socijalnim i simboličkim situacijama i stječu kulturna značenja u ranim godinama života. LeVine (2007) navodi značaj Edwarda Sapiro u antropologiji djetinjstva koji, iako nikad nije napisao niti jednu etnografiju, naglašava kako je dijete aktivni i konačni odlučitelj u značenjima kulturnih obrazaca. Zalagao se za misao da antropolozi moraju proučavati dječji razvoj ako žele razumjeti odnos između dijelova kulture i kulture kao cjeline.

Promjene u generalnoj intelektualnoj klimi tijekom 70. godina 20. stoljeća inicirale su novi pravac u studijama o djeci, a najveće promjene su došle od strane povjesničara. Već spominjani povjesničar Phillip Aries je imao ogroman utjecaj na društvene znanosti. Ariesovo postignuće očituje se u tome što je većinu svojih čitatelja uspio uvjeriti da djetinjstvo ima povijest; da se tijekom vremena i u različitim kulturama ujedno mijenjaju i predodžbe djetinjstva i iskustvo bivanja djetetom (Cunningham, 1998). Njegova dramatična izjava da u srednjovjekovnim društvima ideja o djetinjstvu nije postojala u velikoj je mjeri bila prihvaćena od ostatka znanstvene zajednice. Ariesova sugestija da se koncept djetinjstva pojavio u Europi između 15. i 18. stoljeća osporila je tradicionalne pretpostavke o univerzalnosti djetinjstva (James i Prout, 1997). Ranovjekovnim shvaćanjima djetinjstva prethodio je izostanak bilo kakvog shvaćanja djetinjstva. Izostanak svijesti o djetinjstvu u srednjem vijeku nije, prema Ariesu, značio „da su djecu tada zapostavljali, odbacivali i zlostavljali“, nego tek da je „dijete, od trenutka kad je moglo živjeti bez stalne majčinske njege, došlo ili dadilje pripadalo društvu odraslih, u kojem se nije izdvajalo“ (Aries, 1989, prema Hameršak, 2011).

Kada se pojavila, Ariesova knjiga dugo nije bila prepoznata, iako je do ranih 1970 – ih godina bila jedini tekst s područja društvene povijesti koji se bavio ovom problematikom. U slijedećih nekoliko godina pojavljuju se dva značajna djela koja se bave poviješću djece i djetinjstva, a oba autora, Lloyd de Mause i Lawrence Stone, često su se referirala na Ariesova *Stoljeća djetinjstva*. Iako ih brojni povjesničari smatraju predstavnicima radikalno drugačijeg poimanja djetinjstva u prošlosti, Hameršak (2004) napominje kako se ipak bitno razlikuju od Ariesa. Dok su Stone i de Mause povijesti djetinjstva pristupali u težnji da rekonstruiraju kako su djeca u prošlosti živjela i kako su se prema njima odnosili članovi obitelji, Aries djetinjstvo nije promatrao isključivo kao *privatnu* ili *realnu* kategoriju (Hameršak, 2011). Njega nisu zanimali životi djece, nego doživljaj djetinjstva, te odnos između djece i odraslih.

Najveću kritiku spomenuti autori dobili su u djelu Linde Pollock iz 1983. godine, koja smatra da se povjesničarima potkrala prilična greška (James i Prout, 1997). Problem je u tome što oni misle da ako društva u prošlosti nisu imala suvremeni zapadni koncept djetinjstva da ga uopće nisu imali. Ako se u prošlim društvima prema djeci postupalo drugačije nego danas to ne znači da se njima nije pridavala nikakva pažnja. Pollock se također ne slaže sa svojim prethodnicima kada je riječ o sentimentalnom odnosu između roditelja i djece i poriče da su

roditelji do 18. stoljeća bili indiferentni prema smrti djece ili da je brutalan i okrutan odnos prema djeci bio isključiv ili dominantan model ponašanja. Svoje argumente Pollock izvodi u svojoj sistematičnoj studiji britanskih i sjevernoameričkih dnevnika i autobiografija koja se odnose na odgajanje djece, a datiraju između 1500. i 1900. godine (James i Prout, 1997).

Posljednja četiri desetljeća 20. stoljeća karakteriziraju novi smjerovi u etnografskim studijama o djetinjstvu. Javlja se nove teme kao što su proučavanje novorođenčadi, socijalnih veza koje djeca uspostavljaju sa svojom okolinom te dječja igra i dječje aktivnosti. Također, dječji jezik i razgovor postaje jedna od važnijih tema u etnografiji djetinjstva. LeVine (2007) naglašava da su istraživanja pokazala kako djeca u ranoj dobi (do 4. godine života) dobivaju osnovne aspekte kulturne komunikacije dok uče prvi jezik, ali i usvajaju i simbolička značenja istog. Otkriće kako interaktivna komunikacija u djetinjstvu pomaže u usvajanju kulturnih obrazaca i psihologijskom razvoju otvara prostor za izgradnju novih teorija i kros kulturalnih istraživanja.

U suvremenim studijama djetinjstva etnografija postaje centralna metodologija koja je proširila svoje interese i područja istraživanja djetinjstva. Naglasak se stavlja na *kako*, a ne *što* djeca uče. Corsaro naglašava kako djeca ne imitiraju svijet oko sebe već nastoje interpretirati i dati smisao svojoj vlastitoj kulturi i sudjelovati u njoj (James, 2001). Upravo radi toga, neizbježne razlike između djece i odraslih trebaju biti prihvaćene. Djeca imaju autonoman svijet, neovisan od odraslih, ali dječje misli i društveno ponašanje možda i nisu totalno neshvatljivi odraslima, sve dok se ne pokušaju interpretirati u terminima odraslih (Hardman, 2001).

Početna etnografija djece i djetinjstva izrasla je u zasebnu disciplinu, antropologiju djetinjstva koja se krajem 1980. – ih godina 20. stoljeća etablira kao novo područje antropologije. Ona nastoji razumjeti različite društvene svjetove u kojima se djeca nalaze i pita se kako djeca uče o društvenom svijetu kojem će jednog dana pripadati. Polonijo (2010) navodi kako je antropologija djetinjstva u posljednjih desetak godina pronašla novi pogled koji je karakteriziran sljedećim točkama: djeca su shvaćena kao izravna i primarna jedinica istraživanja, promatra ih se kao društvene aktere u njihovim sadašnjim životima, a proučavaju se načini na koje djeca utječu na društvene okolnosti u kojima žive i načini na koje iste društvene okolnosti utječu na djetinjstvo. Istraživači djetinjstva pokazali su da ne može

postojati ideja o univerzalnom djetetu i da su dječji životi pod jednakim utjecajem kako kulture, tako i biologije.

4.4. DIJETE I DJETINJSTVO U PEDAGOGIJI

Djetinjstvo kao društveni konstrukt, fenomen, predmet je istraživanja etnologije, sociologije, antropologije i politologije, dok se pedagogija i psihologija usmjeravaju na istraživanja „prirode“, „razvojnih faza“ i „zakovitosti psihofizičkog razvoja“ djeteta (Bašić, 2011). Unatoč razlikama u predmetima istraživanja, teorijskim osnovama i spoznajnim ciljevima, ova dva velika istraživačka područja povezuje razumijevanje djeteta kao subjekta individualnog i društvenog razvoja. U slijedećim redovima osvrnut ćemo se ukratko na sliku obitelji, djeteta i djetinjstva u pedagoškoj teoriji. Istraživanja djetinjstva i mladosti, koja dodiruju i odnose unutar obitelji, u Hrvatskoj su rijetka. Pokuša li ih se tražiti u korpusu istraživanja odgoja i obrazovanja, proizaći će da je povijest djetinjstva i mladosti (*history of childhood, history of youth*) u našoj pedagoškoj literaturi gotovo potpuno neistraženo područje (Ledić, 2000).

Dijete i djetinjstvo imali su promjenjivu važnost u pedagogiji. Od početka 19. stoljeća djetinjstvo se veže uz „zaštićene prostore“, uz „pedagoški moratorium“ pod kojim se misli na vremensko razdoblje u kojem su djeca i mladi izdvojeni iz neposrednog sudjelovanja u životu odraslih i od zarađivanja za život, kako bi vrijeme provodili u igri i učenju (Bašić, 2011). Uvođenje pedagoškog moratorija određeno je dvjema oprečnim slikama, koje su još i danas aktualne, a to su prosvjetiteljska i romantična slika djeteta. U prosvjetiteljskoj perspektivi dijete je shvaćeno kao biće koje treba odgajati i pripremati za društvo prenoseći društvene vrijednosti. Težište se stavlja na odgajanje kao djelatnost vođenja od stanja ne – odraslosti (neodgovornosti, manjkavosti u znanjima i ponašanju) do stanja odraslosti (punoljetnosti, odgovornosti, sposobnosti za samostalan život) (*ibid.*). S druge strane, romantična perspektiva djeteta obilježena je zalaganjem za nesmetani slobodni razvoj djeteta. Dijete je shvaćeno kao prirodan, stvaralački i neotuđen čovjek. Ona polaže veliku nadu u djecu i vjeruje u njihove stvaralačke potencijale.

Obitelj je složena društvena pojava koja nije izolirana od šire okoline već je u stalnoj interakciji s njom i mijenja se zajedno s društvom. Promjene do kojih dolazi u obitelji

posljedica su općih društvenih i povijesnih promjena i kretanja te ih ne možemo promatrati jedne odvojene od drugih. Iako postoji puno različitih stajališta, većina se znanstvenika slaže da su biološka i socijalna reprodukcija neposrednog života primarne funkcije obitelji. Nekadašnje shvaćanje obitelji kao društvene i ekonomske potrebe zamjenjuje emocionalni odabir pojedinca, a zajednički život ponajprije je posljedica emocija ljubavi i privrženosti partneru i želje da se s njime dijeli svakodnevnica. Pedagogija je prije svega usmjerena na odgojnu ulogu obitelji, ali pritom ne smije zanemariti mjesto obitelji u društvu, njezin odnos prema društvu i društva prema obitelji te sve one segmente društvenih događanja koji utječu na obiteljski život, a time i na njezine odgojne mogućnosti i kvalitetu odgoja (Maleš i Kušević, 2011).

20. stoljeće donijelo je sa sobom brojne promjene i u području obitelji. Tradicionalna, patrijarhalna obitelj zamjenjuje se nuklearnom obitelji koju čine otac, majka i djeca, najčešće dvoje djece. Takva se obitelj smatrala idealom koji svaki pojedinac treba doseći u vidu obiteljskih vrijednosti. Unatoč činjenici da danas nuklearna obitelj nije jedina obiteljska struktura i da se obitelji međusobno razlikuju – i u strukturi, vrijednostima, načinu života i odnosima među članovima obitelji – ona u kolektivnoj svijesti ostaje moćna slika, svojevrsna iluzija i gotovo sinonim za obitelj (Bernardes, 1997 prema Maleš i Kušević, 2011). No stvarna situacija je bitno drugačija pa danas imamo, osim nuklearne, i druge vrste obitelji: posvojiteljske, rekonstruirane, jednoroditeljske, udomiteljske, višegeneracijske, istospolne, kalendarske obitelji, samačka kućanstva i dr. Ova lepeza različitih vrsta obitelji pokazuje nam kako se pod utjecajem socijalnih i ekonomskih prilika mijenjala i struktura, ali i sama definicija obitelji.

Maleš i Kušević (2011) napominju da se nije promijenila samo obitelj i očekivanja od roditelja već i samo shvaćanje pojma roditelj i roditeljstvo. U prošlosti je roditeljstvo shvaćano kao *biološka nužnost*, nešto što je samorazumljivo za sve pojedince. Međutim, nakon UN – ove *Konvencije o pravima djeteta* dolazi do promjene u percepciji roditeljstva. Počinje se govoriti o pravima djece, a roditelji su morali odgovarati društvu na koji način odgajaju svoju djecu. Osim toga, dolazi do preispitivanja do tada važećeg objašnjenja roditelja, kao osobe koja je dijete rodila i s kojim je krvno povezana, i pojave različitih tehnika medicinski potpomognute oplodnje koja je omogućila da roditelj više ne mora biti krvno srodan s djetetom da bi bio roditelj. Iz toga razloga u suvremenoj literaturi s engleskog

govornog područja sve se više daje prednost pojmu *parenting* (biti roditelj, *roditeljevati*), i to zato što se glagolskim oblikom manje implicira biološka veza s djetetom nego se to čini imenicom (Maleš i Kušević, 2011). Roditelj sada igra, živi svoju ulogu, ali ta uloga više nije biološka datost već društvena želja.

U svijetlu novih definicija obitelji, djece i djetinjstva koje je 20. stoljeće donijelo sa sobom, dolazi i do stvaranja nove paradigme⁵ suvremenog roditeljstva koju karakterizira odgađanje odluke o stupanju u brak, odgađanje rađanja prvog djeteta, smanjenje ukupnog broja djece u obitelji, sve veći broj pojedinaca koji odlučuju ne imati djecu, različite mogućnosti ostvarenja roditeljstva tehnikama medicinski potpomognute oplodnje, veća uključenost očeva u skrb o djetetu, emancipacija žena i majčinstva i dr. Maleš i Kušević (2011) zaključuju da je odluka o roditeljstvu postala promišljen čin, a roditeljstvo je sve manje nešto što se *događa*, a sve više nešto na što se *odlučuje*.

U pedagogiji i njoj srodnim socijalnim znanostima djetinjstvo je imalo simboličko značenje. Dominirala je tradicionalna interpretacija djece kao „pasivnih produkata“ socijalizacije, razvoja, edukacije, a modeli edukacije djece temeljili su se na stereotipima djetinjstva u kulturi odraslih (Babić i Irović, 2003). Moderna slika djeteta dominantno se oslanja na romantičko shvaćanje djeteta ako subjekta (aktera) vlastitog razvoja, s tim da se promijenilo razumijevanje djetetova razvoja, narav djetetove aktivnosti i narav odnosa koje uspostavlja sa svijetom (Bašić, 2011). U suvremenoj pedagogiji djetinjstva dominantna je slika aktivnog i kompetentnog djeteta, koje se sve više na sasvim individualan način uključuje u socijalni kontekst, a postala je dominantna 70 – ih godina 20. stoljeća.

Današnje, novo shvaćanje djeteta dovelo je do stvaranja postmoderne slike djeteta koje prevladava u pedagogiji. Bašić (2011) navodi osnova obilježja suvremene predodžbe o djetetu i njegovu razvoju:

1. Pedagoški način gledanja na dijete je antropološka hipoteza (konstrukcija)
2. Ne postoji opća, univerzalna priroda djeteta
3. Dijete se aktivno i kompetentno, sve više na sasvim individualan i biografski jedinstven način, uključuje u socijalni kontekst

⁵ Paradigma je skup obiteljskih vrijednosti i obrazaca odnosa između roditelja i djece koji su važeći u određenom vremenskom razdoblju ili u određenome sociokulturnom krugu (Maleš i Kušević, 2011).

4. Aktivnost djeteta u njegovom obrazovnom procesu ne sastoji se samo u aktivnom činjenju onoga što odrasli od njega očekuju, nego i ono ima vlastite teroije koje treba uvažiti, kao i individualne strategije mišljenja
5. U središtu pozornosti se nalazi utvrđivanje individualnih, spolnih, socijalnih i kulturnih varijacija djeteta; ne postoje jedinstveni putovi učenja
6. Dijete uči samoinicijativno, ali ta aktivnost nastaje u socijalnim odnosima koje dijete stvara
7. Temeljni su oni odnosi koje dijete (osjetilnim opažanjem) uspostavlja prema sebi, prema svijetu i prema drugoj osobi; odnosi uključuju spoznaju da je *dijete uvijek subjekt* koji na temelju vlastite biografije, vlastitog iskustva razumije postojeće stanje stvari, stvarima daje značenje i doživljava ih
8. Dijete je istraživač svoga predmetnog i socijalnog okružja i upućeno je na vlastito iskustvo bez posredovanja odraslih; okruženje treba poticati njegovu radoznalost i interes za svijet i za drugoga i pružiti mu osjećaj sigurnosti i zaštićenosti
9. Svijet za dijete ima subjektivno značenje koje je ključ odnosa prema svijetu i ključ cjelokupnog obrazovnog procesa.
10. Djeca trebaju „drugog čovjeka“ koji reagira na njihova iskustva (ona iz svijeta i osobna); odrasli se treba unutarnje povezati s onim što dijete čini, djetetova aktivnost za odraslog treba biti značajna.

Ako se hoće u uvjetima modernizacije suvremenih društava stvarati uvjete za zdravi razvoj djeteta, onda treba dobro poznavati, na prvome mjestu, antropologiju i psihologiju ranog djetinjstva – to znači imati uvid u procese ranog odgoja, jasne poglede o uvjetima koji taj razvoj potiču i onima koji ga ometaju i s tim povezane uvide o djelovanju tih razvojnih procesa na kasniju biografiju (Bašić 2011).

4.4. SUVREMENE STUDIJE DJETINJSTVA

Definirati dijete i djetinjstvo oduvijek je predstavljao izazov u znanstvenoj teoriji, ali i u praksi. Razlog tome leži u činjenici kako svatko od nas konstruira svoju definiciju koja nikada nije pravno usuglašena. Upravo radi toga postajanje mnoštva definicija pripisuje se subjektivnom doživljaju navedenih pojmova. Postavlja se pitanje možemo li imati apsolutnu

definiciju djeteta i djetinjstva. Odgovor na ovo pitanje bit će negativan jer je djetinjstvo uvijek definirano kulturnim i ekonomskim kontekstom koji ovisi od društva do društva.

Kao što je Ellen Key davne 1908. godine i nagovijestila, 20. stoljeće uistinu je bilo *stoljeće djeteta*. Djeca i djetinjstvo kroz cijelo prethodno stoljeće postala su predmetom brojnih istraživanja u raznim disciplinama. Od kraja 19. stoljeća, istraživanja djece se polako pomiču sa margina u centar znanstvenog interesa, a ono što postaje novina, uz utemeljenje antropologije djetinjstva kao zasebne discipline, je pojava tzv. *studija djetinjstva* (*childhood studies*). Ovaj interdisciplinarni termin obuhvaća mnoge discipline (povijest, sociologija, psihologija, pravo, geografija i sl.), a sve u cilju promatranja djece kao aktivnih sudionika svakidašnjeg života, kulture i društva. Studije djetinjstva srasle su u veoma široko i značajno predmetno područje koje priznaje da djeca prolaze kroz prepoznatljive obrasce fizičkog i psihičkog razvoja i rasta, ali tvrdi da se njihova značenja veoma razlikuju unutar i između kultura (Montgomery, 2009). Moderno doba sve više promatra djetinjstvo kao objekt, djeca su prvo bila objekt discipliniranja i obrazovanja, a potom investicija u budućnost, objekt ljubavi. Današnja istraživanja djetinjstva prepoznaju ulogu koju dijete *igra* u društvu, obitelji i drugim različitim skupinama.

Ako pogledamo različite „službene“ definicije djeteta koje nalazimo u rječnicima i enciklopedijama vidimo da se u tim definicijama uzimaju gotovo isključivo elementi koji se odnose na dob i proces odrastanja. Tako se npr. u Općoj enciklopediji (1977) dijete definira kao čovjek u razvojnoj fazi od rođenja do mladenačkog doba, čiji organizam još nije potpuno dozreo jer još raste i razvija se. Vrlo slično određenje daje i Hrvatski enciklopedijski rječnik (2004) u kojem stoji da je dijete čovjek od rođenja do puberteta. Prema Konvenciji o pravima djeteta iz 1989. godine dijete označava svaku osobu mlađu od osamnaest godina osim ako se zakonom koji se primjenjuje na dijete granica punoljetnosti ne odredi ranije. U hrvatskom zakonu granica punoljetnosti je 18. godina. Sve ove oznake trajanja djetinjstva ne govore nam mnogo sa antropološkog stajališta već se koncentriraju na kronološke i biološke oznake. Međutim, Montgomery (2009) vrlo dobro napominje da kako nema univerzalnog djeteta već se svako dijete mora definirati u svome kontekstu, ne možemo govoriti o točno određenim vremenskim granicama djetinjstva. Ona smatra kako se djeca mogu smatrati djecom puno prije rođenja, pa i nakon inicijacije, sklapanja braka, točnije sve do smrti vlastitih roditelja.

Vremenske granice djetinjstva, točnije kada djetinjstvo zapravo počinje pitanje je koje se provlači kroz literaturu dugi niz godina. Recentni autori, uključujući Montgomery, teže promišljanju kako dijete možemo smatrati djetetom puno prije njegovog samog rođenja, što dovodi do pitanja o planiranju obitelji, kontracepciji i trudnoći. Na taj način, granica djetinjstva, nekada postavljena na djetetovo rođenje ili kasnije, kada postaje samostalno, neovisno o majčinoj pomoći, se širi.

Jedan od autora koji djecu i djetinjstvo promatraju na takav način je David F. Lancy, autor knjige *Anthropology of Childhood. Cherubs, Chattel, Changelings* (2008), svojevrsnog uvodnika u antropologiju djetinjstva. U podnaslovu knjige autor naznačava tri termina, tj. shvaćanja dijeta i djetinjstva: anđeo (*cherub*), demon (*changeling*) i pokretna imovina (*chattel*). Njegova namjera je pokazati kako osim etnocentričnih shvaćanja djece kao nevinih i slatkih anđela, postoje i slučajevi kada su djeca neželjeni i nepotrebni demoni ili poželjna, ali i dobro došla pokretna imovina.

Djeca kao anđeli

U velikom dijelu ljudske povijesti u različitim društvima djeca su tretirana različito, ali gotovo nikad kao anđeli. Povijest nam je pokazala kako se od poželjnog djeteta koje ima ekonomsku vrijednost dolazi do, i dalje poželjnog, ali ekonomski bezvrijednog djeteta. Djeca postaju nevini i ranjivi anđeli, koji trebaju zaštitu od svijeta odraslih, uključujući i od svijeta rada (Lancy, 2008). To je dovelo do velike uključenosti roditelja u sudjelovanju u životu djeteta pritom ne očekujući ništa za uzvrat, za razliku od prošlosti kada su djeca bila dužna uzvratiti roditeljima za brigu kad su bili dojenčad. Mali anđeli se danas paze više nego ikad, a roditelji ponekad znaju postati i opsesivni i paranoični u brizi za dijete. Tolika briga za dijete dovela je do usredotočenosti cijelog društva na prava djece, zaštitu djece i općenito cjelokupni život djeteta. Međutim, postavlja se pitanje činimo li to zaista zbog djece ili na taj način opet zadovoljavamo svoje potrebe, koje su se od onih iz prošlosti itekako promijenile, kroz neke druge oblike korištenja djece. Konstrukcija djeteta kao anđela relativno je novija pojava te ju zbog toga ne pronalazimo u tekstovima koji govore od djeci iz ranijih vremena.

S druge strane, Lancy (2008) u svojoj knjizi pokazuje kako se nisu samo djeca u današnjem zapadnom svijetu promatrala kao anđeli, već da postoje i neke druge kulture koje su djecu

smatrale andeoskim bićima, ali iz drugih razloga. Najčešće se dječja nevinost smatrala najboljim razlogom za žrtvovanje djece bogovima. Azteci, Maje, Feničani pa i Židovi prakticirali su žrtvovanje prvog djeteta kako bi se udovoljilo bogovima. Kod Židova se kasnije djeca zamjenjuju životinjama, ali koncept darivanja prvog djeteta ostaje pa se djeca daruju samostanima i sinagogama. Općenito govoreći, smrt djeteta nije se bio razlog za preveliku tugu, a o novorođenčadi se govorilo u trećem licu, često im ne davajući imena do određene starosne dobi. Lancy (2008) navodi kako je naše društvo samo prividno usredotočeno na dijete jer slično kao i Azteci, Maje i Feničani djeca nam služe kako bi zadovoljila naše potrebe. Osuditi navedene narode bilo bi prilično licemjerno s naše strane budući da i u današnjem društvu djecu žrtvujemo, samo kroz neke druge oblike: marketing i reklame, showbussines, ropstvo djece radnika, seksualna eksploatacija i turizam itd.

Djeca kao demoni

Koristeći primjere iz literature, Lancy pokazuje kako kroz većinu ljudske povijesti i brige o djeci, pa čak i danas, djeca se smatraju robom. Mogu biti prodana u roblje, uključena u rad kako bi se prehranila i pridonosila obiteljskom gospodarstvu, napuštena ili ostavljena na brizi crkve ili u posebnim slučajevima, žrtvovana kako bi se udovoljilo bogovima. Ovu konstrukciju djece jako često pronalazimo kod djece izvan obitelji, posebno siročadi. Posebni se problem javlja s neželjenom, bolesnom i deformiranom djecom koja odmah po rođenju bivaju neželjena. U ranijim vremenima, „oštećeno“ ili neželjeno dijete smatralo se *demonom* ili vragom opsjednutim duhom, te na taj način osiguravalo društvenu prihvaćenost za njegovu eliminaciju (Haffter, 1986, prema Lancy, 2008). Praksa rješavanja tih *demoni* odvijala se kroz čedomorstvo ili napuštanje djece. Nisu samo tek rođena djeca napušтана ili ubijana. Postoje zapisi u literaturi kako su i starija djeca podvrgavana ovim praksama najčešće pod optužbama da su vještice (Lancy, 2008). Većinom se radilo o društvima koja nemaju veliki doticaj s ostatkom svijeta i prilično su zatvorena. Djeca suočena s ovakvim optužbama najčešće su ostala sama zbog smrti roditelja, a zajednica ne želeći se brinuti za njih, proganja iz sela ili osuđuje na smrt. Sve od antičkih vremena, Grčke i Rima kada nije bila zabranjivana, pa do današnjih dana i zakonske regulative i našeg zgražanja, ostala je dobro poznata praksa rješavanja *nezgodne* djece. Slično navodi i Lancy (2008) koji kaže kako će ove prakse i dalje biti uobičajene.

Djeca kao pokretna imovina

Ako roditeljima i društvu problem ne predstavlja napuštanje, ubijanje i nemar prema djeci, onda zasigurno prodaja djece neće nikoga iznenaditi ili zgroziti. Dapače, prodajom djece gdje roditelj zauzvrat dobiva određenu naknadu, spasilo je i održalo na životu mnogu djecu. Sama prodaja djece govori nam o statusu i položaju djece kao vlasništva, tj. imovine. U tom smislu i Lancy piše o djeci kao o pokretnoj imovini, a njihovi gospodari/roditelji imaju moć nad životom i smrti. Prodaja ljudskih bića, uključujući i djece, bila je dominantna karakteristika zapadnoeuropskog društva i ostatka svijeta više od dvije tisuće godina (Lancy, 2008). Dječje ropstvo na taj je način postalo još jedan oblik napuštanja djece. Ova praksa je bila uobičajena u razdobljima ljudske povijesti, a u svrhu regulacije, postojali su propisi o prodaji djece i pravima roditelja. Jedan od primjera dječjeg ropstva je i poznati *danak u krvi*, *devširme*, islamski naziv za odvođenu djecu iz kršćanskih obitelji kao vid redovitog oporezivanja u Osmanskom Carstvu.

Ropstvo nije jedini oblik u kojem se djeca promatraju kao pokretna imovina. Prosjačenje, prostitucija i radništvo oblici su u kojima djeca zarađuju novce za svoje roditelje ili uzdržavatelje te na taj način njihovo vlasništvo. Općenito govoreći, vrijednost djeteta ne mjeri se samo u novcu koji ostvaruju. Djeca se smatraju i ulaganjem u budućnost kada roditelji budu stari i nemoćni da im pomognu i na taj način vrate za brigu koju su im roditelji pružili dok su bili dojenčad. Najveća materijalna vrijednost djece dolazi u obliku njihove pomoći oko kuće i gospodarstva (Lancy 2008). Bilo da se radi o čuvanju mlađih braća i sestara, tjeranju ptica s polja kukuruza ili pomaganju odraslima u svakodnevnim poslovima, djeca radeći počinju *otplaćivati svoj dug* koji su zaradila dok se netko drugi brinuo o njima. Ovdje također pronalazimo djecu izvan obitelji i njezine oblike jer su načešće svoj život u kući morala isplatiti kroz određeni vid rada.

Suvremeno djetinjstvo karakterizira postojanje ekonomski *bezvrijednog*, ali emocionalno *neprocjenjivog* djeteta (Zelizer, 1985, prema Lancy, 2008). Ovo naše *neprocjenjivo* dijete pruža nam emocionalnu satisfakciju i ispunjenost u životu. Također, ono nam pruža i drugu šansu u životu za ostvarenje nekih naših neispunjenih želja te se na taj način kao roditelji ponovno ostvarujemo u svome djetetu.

Promatrajući današnji svijet. Lancy propituje dvije kontradiktorne prakse, praksu ubijanja neželjenog djeteta i praksu usvajanja i odgajanja djeteta s kojim nismo u krvnom srodstvu. Odgovor na možebitnu začuđenost ovim pitanjima leži u tome da za razliku od životinja, ljudi su sposobni donijeti odluke koje su suprotne vlastitim interesima, a mnogo toga što mi smatramo etičkim ponašanjem pripada upravo u ovu kategoriju (*ibid.*).

Teoretski okvir koji u većini slučajeva podcrtava suvremene diskusije o djetinjstvu i djeci je u najvećem broju slučajeva konstruktivističkog karaktera. To znači da većina autora gleda na dijete kao na identitet koji je kreiran i konstruiran različito u različitim kulturama, povijesnim periodima i političkim ideologijama. U tom je smislu Phillip Aries imao ogroman utjecaj na društvene znanosti. Društvenjaci širom svijeta prihvatili su središnje načelo njegove knjige o tome da je djetinjstvo socijalno konstruirano i zato specifično za određena vremena i mjesta ljudske povijesti.

Od ove tvrdnje polazi i Mills (2000) u svom pregledu različitih konstrukata koji proizlaze iz različitog poimanja djece i djetinjstva. Konstrukti koje je Mills izdvojio su:

- djeca kao nevina, nedužna bića
- djeca kao *šegrti* (osobe koje uče)
- djeca kao osobe koje imaju svoja prava
- djeca kao članovi *druge* grupe
- djeca kao ranjiva bića
- djeca kao životinje

Djeca kao nevina, nedužna bića

Percepcija djeteta kao nedužnog bića činila je i još uvijek čini, smatra Mills, snažan element kada govorimo o tome što dijete jest. Porijeklo ovakvog poimanja djeteta možemo naći u trima perspektivama: dijete kao teološki konstrukt; dijete kao ono koje ima potrebu za protekcijom i dijete kao snaga dobra.

Kada govori o perspektivi ovdje nazvanoj „teološki konstrukt“, autor kreće od Shipmanove tvrdnje o dva kršćanska koncepta za koja navodi da su do 20. stoljeća bila dominantna u praksi odgajanja djece i u obrazovanju. S jedne strane radi se o perspektivi „andeoskog, čistog, prirodno dobrog djeteta“ (Mills, 2000). S druge strane je ideja djeteta koje je „đavolsko, potencijalno zlo i samovoljno“. Ili kako ga opisuje protestantsko stajalište, dijete je neoblikovana osoba koja kroz obrazovanje, stjecanje vještine pismenosti, razmišljanje, samokontrolu i mehanizme srama može postati civilizirana odrasla osoba.

Očito je, kako god se definira period djetinjstva, djeci je potrebna fizička zaštita i briga za njihovu dobrobit. Međutim, kada ovdje govori o zaštiti Mills u ovom kontekstu prvenstveno misli na zaštitu dječje nevinosti. To se odnosi na prezervaciju stanja ignorancije i neznanja u vezi s određenim područjima života za koja odrasli smatraju da je najbolje da ostanu u tajnosti za dječji svijet. Na tragu ovoga, tranzicija iz doba djetinjstva u doba odraslosti obilježava upravo postepeno usvajanje *tajnog znanja*.

Što je dakle to *tajno znanje*? Za Postmana se te tajne odnose na seksualne odnose, novac, nasilje, bolest, smrt, društvene odnose i jezik. Drugim riječima, Postman ističe da postoji cijeli set riječi koje se *ne izgovaraju u prisustvu djece* (Postman, 1983, prema Mills, 2000). Dvije među ovim *tajnama* koje najviše dominiraju u literaturi koja se temelji na diskursu *zaštite djeteta* su *smrt* i *seksualnost*. Vrijeme kada djeca nisu bila *zaštićena* od ovih kategorija je srednji vijek, kada djeca nisu bila *odsječena* od svijeta odraslih i živjela su s njima u tako neposrednoj bliskosti da ih je bilo nemoguće zaštititi od ovih tajni. Mills (2000) ističe da se tijekom 19. stoljeća u europskoj literaturi primjećuju nastojanja da se sakrije ili barem ublaži stvarnost smrti, pokušavajući naći eufemizme i metafore.

Glavna ideja perspektive djeteta kao sile snaga dobra ističe da na osnovu moći nedužnosti djetinjstva i ranjivosti djeca postaju na neki način sila, snaga dobra. Mnoge televizijske reklame portretiraju djecu kao simbole buduće nade i generacijskog kontinuuma te kao simbole sigurnosti u nestalnom svijetu. Takva odraslocentrična stajališta osvjetljavaju vrijednost i atraktivnost onoga što će djeca postati i onoga kakav su oni ljudski potencijal. Na djecu se također gleda kao na one koji su urođeno mudri i imaju kapacitet naučiti istinu njihove starije.

Djeca kao „šegrti“ (osobe koje uče)

Termin *šegrt* Mills koristi kao metaforu kako bi objasnio pogled na djetinjstvo kao na period učenja, socijalizacije i akulturacije. U ovaj konstrukt se također uklapa i takav pogled koji sugerira da učenici nisu u mogućnosti razviti svoju osobnost i preuzeti aktivnu ulogu u utjecanju na proces kulturne transmisije što je moderno mišljenje osporilo tvrdnjom o tome da dijete nije pasivan primalac (Mills, 2000).

Djeca kao osobe koje imaju svoja prava

Ovakav pogled ističe individualne osobine i integritet, jedinstvenost i vrijednost svakog pojedinog djeteta, i kao djeteta, i kao odraslog koje će ono postati. Previše se pažnje pridavalo tome što će dijete postati, djetinjstvo je samo po sebi gubilo na važnosti. Danas su prisutna stajališta koja se zalažu da se na djecu treba gledati kao na potpuna socijalna bića, sposobna za djelovanje u socijalnom svijetu i kreiranju i održavanju vlastite kulture.

Djeca kao članovi „druge“ grupe

Ovaj konstrukt odnosi se na vrlo atraktivno promišljanje da su djeca članovi grupe čije je ključno obilježje da je drugačija od grupe kojoj pripadaju odrasli. Ovakav pogled nam omogućuje mnoge pretpostavke, naročito o uobičajenosti dječjeg i odraslog iskustva.

Djeca kao ranjiva bića

Dominantne slike djece u medijima koje se odnose na djecu trećeg svijeta nisu slike djece u sigurnom i voljenom obiteljskom okruženju, jer tako nešto, kako smatra Mills (2000) nije medijski zanimljivo. Umjesto toga djeca trećeg svijeta prikazuju se kao beskućnici, izbjeglice, siročad, sudionici gerilskih borbi, prosjaci itd. S takvim medijskim pokrivanjem vidljiva je diferencijacija između zapadnog djetinjstva koje se opisuje kao sretno i puno životnih mogućnosti i nezapadno djetinjstvo, ono Drugo, koje je u potpunosti suprotno od zapadnog.

No, slika djeteta kao ranjivog ne odnosi se samo na treći svijet. Sliku ranjivog djeteta nalazimo i u mnogim elementima stvarnosti zapada na kraju 20. stoljeća, kao npr. bullying u školi i na dječjim igralištima, nasilje u obitelji, seksualno zlostavljanje, eksploatacija rada djece, rasna, vjerska i nacionalna ugnjetavanja, eksploatacija djece i dječje nevinosti u komercijalno – oglašivačke svrhe (*ibid.*).

Djeca kao životinje

Ovaj konstrukt prvenstveno se oslanja na evolucijsko stajalište o porijeklu čovjeka. Snažna veza između ljudi i životinja rezultirala je traženjem sličnosti između ova dva roda. Iz toga razloga od samog rođenja djeca su promatrana i uspoređivanja sa životinjama, prvenstveno mladunčadi životinja. Brojni zapisi i dnevnici starijih datuma opisuju kako i djetetu i životinji treba disciplina i autoritet kako bi učili i rasli.

Namjera ovog poglavlja bila je prikazati dvije različite klasifikacije pojma djeteta. Analizirajući ova dva autora uočavamo kako postoje sličnosti u njihovim koncepcijama djeteta kao određene kategorije. I jedan i drugi autor djecu vide kao nevina i nedužna bića, ali i kao demone. Pritom Lancy *demonima* smatra napuštenu i neželjenu djecu, a Mills svu onu djecu koja su u suprotnosti s dobrom i nevinom djecom, neovisno o njihovom podrijetlu i poželjnosti. Gledajući općenito, možemo zaključiti kako je Mills u svojoj analizi pokušao detaljnije sagledati dijete te ga samim time i raščlanio na šest kategorija, ali pitanje je koliko su sve zaista potrebne. S druge strane, Lancy se koncentrira na tri kategorije koje vrlo jednostavno i sadržajno opisuju prošlost i sadašnjost djeteta. Međutim, ovdje nije riječ o izboru prave ili krive klasifikacije već ilustracije mogućih, i u teoriji postojećih, percepcija pojmova djece i djetinjstva.

5. SIROČAD U RUKOPISIMA HAZU

Namjera upravo završenog teorijskog dijela je omogućiti nam uvid u postojeći fundus znanja o djeci i djetinjstvu pokušavajući se prožeti kroz dva znanstvena područja, etnologije i kulturne antropologije i pedagogije. Kada smo *upoznali* djecu i njihov život i položaj u obitelji i društvu, možemo se upustiti u analizu istraživane građe. Istraživački dio rada će nas na slijedećim stranicama *uvesti* u svijet hrvatske djece, tj. siročadi s kraja 19. i početka 20. stoljeća. *Kartu za ulazak* u taj svijet pruža nam arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU nastala na temelju Radićeve *Osnove*. Kako je i u samom naslovu istaknuto, građa se prvenstveno oslanja na *Staru zbirku* koja broji ukupno 258 rukopisa, od kojih većina ima poznato mjesto nastanka, tj. lokalitet.

Budući da je riječ o zaista velikoj brojci rukopisa i činjenici kako je ovaj rad prvenstveno diplomski, broj analiziranih rukopisa se morao ograničiti na manji broj. Napravljena je analiza rukopisa prema lokalitetu s kojeg potječu i ustanovljeno kako najviše rukopisa potječe s područja Dalmacije i središnje Hrvatske. Više od polovice rukopisa potječe iz ove dvije regije, a slijede Bosna, sjeverni Jadran, Slavonija i gorska Hrvatska. Osim toga, lokaliteti nam pokazuju kako se prelazi granica hrvatskog prostora pa postoje rukopisi i iz drugih država, točnije Austrije, Ukrajine, Makedonije, Slovenije, Rumunjske, Crne Gore, Srbije i Albanije što potvrđuje želju Antuna Radića i ZbŽNO-a da se prikuplja građa iz svih država Južnih Slavena. Radi lakšeg čitanja i razumijevanja građe odlučeno je da se istraživanje ograniči na područje Slavonije koje ukupno broji 32 rukopisa. Osim toga, korištene su i tiskane knjige ZbŽNO-a u kojima su neki ulomci od ovih rukopisa objavljeni.

Iako je na više mjesta naznačeno kako analiza obuhvaća *Staru zbirku*, morala su biti korištena i dva rukopisa iz *Nove zbirke*. Radi se o rukopisima Luke Lukića o selu Klakarju, gdje je dio rukopisa spremljen u Staru, a dio u Novu zbirku. Razloga toga je činjenica kako je Lukić nakon 1926. godine, zbog određenih neslaganja s uredništvom, prestao slati građu i nastavio nekoliko desetaka godina kasnije ponovo ju slati. Kako je *Stara zbirka* zatvorena zaključno sa 1945. godinom, svi rukopisi koji su kasnije pristigli spremljeni su u *Novu zbirku*. Tako je i ostatak građe o Klakarju spremljen u *Novu zbirku*, iako po nastanku i sadržaju svakako treba pripadati *Staroj zbirci*. U analizi su korištena dva rukopisa iz *Nove zbirke* jer se po

poglavljima direktno naslanjaju na rukopise iz *Stare zbirke* te su sadržavala poglavlja u kojima se pisalo o djeci izvan obitelji.

U naslovu ovoga rada jasno je naznačeno kako je riječ o djeci izvan obitelji, misleći se prvenstveno na siročad, tj. malodobnu djecu bez oba roditelja. Čitajući građu dolazi se do zaključka kako je izrazito teško tako jedan izdvojen pojam promatrati odvojeno od njegovih *prijelaznih oblika*. Koncentrirajući se samo na takvu djecu *izgubit* ćemo mnoštvo drugih primjera koji slikovito opisuju tadašnji život djece. Također, vrlo je teško ograničiti i odrediti tko je siročad, a tko nije. Držeći se definicije kako je to dijete bez oba roditelja, isključujemo sve ostale oblike, a to su djeca iz jednoroditeljskih obitelji (žive s majkom ili ocem), djeca s jednim roditeljem (majkom ili ocem) kao plod izvanbračne veze, djeca odvojena od roditelja i poslana u službu u drugo mjesto, posvojena ili udomljena djeca (i s umrlim i sa živim roditeljima) i pastorčad. Sve su ovo prave i životne priče koje nam se obraćaju u tekstovima, a progovaraju o tadašnjem položaju i životu nesretne djece. U to vrijeme svi ovi *oblici* djece predstavljali su *sirote*, *sjeročad*, *siročad*, kako ih je i sama okolina nazivala. Nije se točno držalo definicije siročadi kada se određivalo nečije porijeklo. Upravo radi toga, nećemo se ni mi ograničiti samo na djecu bez oba roditelja jer bi samim time ostali zakinuti za brojne primjere ostale djece koji nam ocrtavaju tadašnji život ove dječje populacije.

**ODABRANI RUKOPI SI I OBJAVLJENA POGLAVLJA IZ ARHIVA ODSJEKA ZA
ETNOLOGIJU HAZU**

Bogdešić, Pero: Život i narodni običaji u selu Dragovcima, 1899., SZ 92, 80.str.

Filakovac, Ivan: Etnografska građa iz Retkovaca, 1898 – 1902., SZ 57, 278 str.

Filakovac, Ivan. 1905: Vjerovanja. (Retkovci u Slavoniji). *Zbornik za narodni život i običaje*, 10 (1): 144 – 149 str.

Jurić, Bartol. 1918: Razgovori. (Otok u Slavoniji). *Zbornik za narodni život i običaje*, 23: 291 – 305 str.

Lesar, Juraj. 1906: Narodne pripovijetke iz Podgajaca. *Zbornik za narodni život i običaje*, 11 (2): 277 – 292 str.

Lesar, Juraj. 1907: Narodne pripovijetke iz Podgajaca. *Zbornik za narodni život i običaje*, 12 (1): 135 - 150 str.

Lovretić, Josip. 1897: Otok. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 2: 91 – 459 str.

Lovretić, Josip. 1899: Otok. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 4: 45 – 112 str.

Lukić, Luka. 1919: Varoš. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 24: 32 – 238 str.

Lukić, Luka. 1924: Varoš. Narodni život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 25 (1): 105 – 176 str.

Lukić, Luka. 1926: Varoš. Narodi život i običaji. *Zbornik za narodni život i običaje*, 26 (1): 102 – 138 str.

Lukić, Luka: *Opis sela Klakara. Po Radićevoj Osnovi I., II., III. I IV. dio*, 1911 – 1912., SZ 128a, 912. str.

Lukić, Luka: Opis sela Klakara (po Radićevoj Osnovi), 1911 – 1912., SZ 128a/1, 364. str.

Lukić, Luka: *Narodni život – Klakarje*, 1905 – 1952., NZ 28c, 184. str.

Lukić, Luka: *Narodni život – Klakarje*, 1905 – 1952., NZ 28d, 52. str

Ljekaruša, s.a., SZ 3a, 26. str.

Smičiklas, Tadija: Narodne pripovijesti, 1874 – 1879., SZ 2, 148 str.

Varnica, Šimo: *Gradište kod Županje. Odgovori na pitanja iz „Osnove“*, 1897 – 1898., SZ 35, 93 str.

RUKOPISI NA FOTOGRAFIJAMA

LUKIĆ, LUKA: VJEROVANJA IZ KLAKARA (RAZNOVRSNA GRAĐA), 1911 – 1912., SZ 128C, STR. 9.2.

LUKIĆ, LUKA: VJEROVANJA IZ KLAKARA (RAZNOVRSNA GRAĐA), 1911 – 1912., SZ 128C, STR. 10.

LUKIĆ, LUKA: OPIS SELA KLAKARA (PO RADIĆEVOJ OSNOVI), 1911 – 1912., SZ 128A/1, STR. 620.1.A

SLIKA 9. LUKA LUKIĆ: KLAKAR (RUKOPIS)

5) Mišljenje o ljubavi i životu.
 a) Obitelj. Svaki mladić, kad dođe do 20 godina mora se oženiti. - I to ima svoj uzrok! Ženi se momak, da mu ima tko pomoći raditi, da se neki kuća i suliža u sedlu i čistoći, da ima čovjek povraći, premladine, svojih dječicu, i napokon Bog je to naredio, da se ženi momak, kad je stvorio Evu i privesu ju k Adamu. - Ženi se momak najviše po nagovoru. Kad se babe umišljaju, pa počnu njeku curu falgit, mora doći do ženidbe. - Prije se govorilo ovako: Uzmi curu ot koline, ma bila do koline, a sad se na to ne pazi, nego uzme, kog mu babe naku, a je kad i sam po svojoj volji, ako se ot molena s njom zavolio. Prefi se i ova: cura nema protje, a ušla bi se, već je 20 godina stara. Ona daje momku česće bonbone, cigare, novce, rove ga navin u stbicu ili podrum, turbe bude i jela. To se opetuje, a kad ode u vojništvo, piće mu, šalje novce i pakete, pa je napokon i uzme, a da ita će. - Žena nije čijku sudita, već tu otlućuje, slučaj, nagovor, babe i darovi. - Nije svejedno poć ra draga ili ra nebraga. Tko u volji, najbolje da se uzme i da lipo živi u miru i u ljubavi. Ali mnogi roditelji to ne daju, natju ma kako u rok, pa mora momak uret kog ne volji, a cura mora poć ra dečka ili udovca, kog ne volji; utadese, da pokrije glavu. - Zato je u selu mnogo trvenje u familijama, a bude i batina, seli ot njega, rastaju se i svakako žive do smrti.

SLIKA 10. LUKA LUKIĆ: KLAJAR (RUKOPIS)

10.

Najbolje je, da se uzmru dvoje mladih, koji se volju, pa će lipo i dobro živiti. Zato i pjeva lipo kaže: "Ništa bolje, kad se dvoje volje, baram svoje srce ispravljaj. a mlada i ova: "Grijota je rastaviti dvoje, još koji se od malena vole." —

itko se cura ušla ne po volje, prođe mnogo godina, ne more obaviti svoj milana, pa ona što ho žena i ne taji, već kaže, da me je uzeo, lipo bi živili, a ovako živi svako. — Treći se i to, da momak sakuje 3-4 godine, pa se cure rasiti i uzeo bi drugu, al roditelji to ne daju, već ju mora uzeo, pa ma kako živio njome. —

Monci se ženu najviše od 19 i 20 godina. To je kod nas običaj i tako se radi. it kad volje iz omladine, mora se ženiti, mora ma kog uzeo, da ne ostane sprovija u selu. Bolje je, što se kašnje ženi, kad ima 25 ili 26 godina, jer je momak onda jači, zreliji, zdraviji i snažniji, pa ima i djecu paču i porobnu životu. —

Monak ostane neoženit, ako nema cure u selu, ako svakoj rabaolja, ako je loša godina, pa se ne more ženiti i ako mu volje soldacija, pa ode na 2 godine u soldata. Ritko što ostane neoženit do 30 godina, a to mu kažu: stari momak ili priroda. —

Cure se udaju po selu, kad imaju 19-25 godina, mlađe se obično ne udaju. it se treći, da cura ostane i neudata ko na priku Klata Mantica 21. iz sela: Lipo je, vridna, čistita, goštena i imata, al je, rekobi poučena, pa ni imela sreće, a da je sa rana pjevala i trčala po selu, našla bi si sika, pa bi se udalaga ovako je ostala neudata i kažu joj, da je "stara cura" ili "duvna". —

SLIKA 11. LUKA LUKIĆ: KLAKAR (RUKOPIS)

Dječje bolesti.

620.

Koje matere svoju decu ne čuvaju, u nje svašta trfaje i daju im više nego što treba, pa je svačim napajaje i truju, ta decu obično boluju i više su bolesna nego zdrava.

Ima više tu' teži' bolesti'. Svaku od nji' obično same žene izliču ili šta preniču i baju, a vrlo ritko kad ih vaktura. Ako se konj ili krava razboli, trči se živinaru u Brod, ili kuršmitu, a za dte se ne mora ić'.

Običnije su kod dtece te bole: sklope, klini, škare, guž, prašt, grievi, vratovi, rana, ne more napolje, objede se, ispađe gužnjak, stakne pupak, stusa mu se, boli trebu', fânja, krûpa, jede zemlju, perućac, kiš, kašlje, kukurikavar, bratak jerik, mora sisa, nebo sprave, biljega na licu, fort vreo, podbije nadreprak, ropi ili gaca, pa i ima sipote. - -

5. 1. INTERPRETACIJA ANALIZIRANE GRAĐE

Čitajući građu, možemo uočiti brojne *varijacije na temu* kod izraza za djecu izvan obitelji, *siročad*, *sirote*, *sjeročad*, ovisno o kraju iz kojeg građa potječe. Međutim, posebno se ističe izrazi *sirote/siroti* jer se vrlo lako može protumačiti i u drugom smislu, misleći prvenstveno na materijalno siromašnu djecu. Svjestan potrebe distinkcije ovih dvaju pojmova, Lovretić u monografiji *Otok* posebno razjašnjava ova dva pojma:

Sirotina i sirota. Ima sirota dvi vrsti. Prvo su one sirote, što nemaju blaga i odila spram drugi vršnjaka u selu, ili žive u siromašni kuća, ili moraju izrađivati kru i odilo. Druge su sirote, kojima su roditelji pomrli. Zovu ji „sirote“, ma najbogatije bile u selu.

Lovretić, Josip. 2: 367 str..

Ovaj citat nam govori kako siročad nikad neće uza sebe moći vezati niti jedan drugi naziv osim ovoga. Sama činjenica da su bez roditelja čini ih siromašnima, sirotima, bez obzira na bogatstvo koje mogu posjedovati. U ovom smislu zanimljivo je i samo značenje *sirote djece*. Iz današnje perspektive teško je objasniti što se tada točno smatralo sirotim, ali prema literaturi možemo zaključiti da je to svaki oblik neimaštine i zaostajanja za okolinom u smislu posjedovanja materijalnih stvari i socijalnog života. Naša *sirota djeca* ostajući bez roditelja ostaju *osiromašena* u životu za to duhovno bogatstvo koje više nikad neće moći povratiti. Siromašna djeca svojim nazivom *sirota* ocrtavaju materijalnu sferu svojeg života, dok siročad nosi u svojem imenu duhovnu sferu društvenog života. Siromašni će uvijek imati priliku riješiti se epiteta *siroti*, dok siročad ostaje s ovim imenom prepoznatljiva i nazivana kroz cijeli svoj život.

Život na selu na kraju 19. i početkom 20. stoljeća nije bio nimalo lagan niti u jednoj obitelji. Teško se živjelo, puno se radilo, brojna usta su se morala hraniti pa je više bilo riječi o preživljavanju nego življenju života. U takvim okolnostima, djeci bez roditelja bilo je izrazito teško. Slijedeći citati ukazuju nam na njihov položaj u obitelji:

Sjerota. Sjerota je tko nema oca i matere, ili tko je faličan, pa ga mora drugi zanit' i brinit' se za njeg. Tako se dite prislonji uz 'noga, tko je najprečji u kuće ili u selu, ako nema nikog u selu, da se brini za njeg, ide k rodu u drugo selo, pa tamo bude, dok ne naraste, Trefi l' se, da nema nikog roda, e onda ide u službu dok ne odraste za ženidbu. Obično su kod marve dok su mlađi, a potlje idu i sa svitom radit', da se nauču poslove radit'. Ko što muški, tako se i žensk sklonju iz kuće, odu u službu, čuvaje marvu i uče se radit svoj posal, a potlje i kućanski. Taka

su deca, muška i ženska, obično jako vridna i friška u svem, pa kad se sknadu, živu srednje u selu.

Sjerote se svakako muču i pate, dok su kod drugog. Nauču se na zimu i kišu, 'daje po vodi i blatu, na njima vjesi odilo, budu i potrgani na polak goli, a više su gladni nego siti. I ako su u kuće među vitom, ni im dobro, jer mlogo pojedju. U crkvu ili među svit idu slabo kad.

Lukić, Luka. NZ 28c: 102 str.

Sjerote bi živile prilično u kuće, ge bi bio dobar svit. Ge bi svatko seb' vuk'o, trpile bi svakaku nuždu, a nije kog, da mu se potužu, pa da se za nji zauzme. Žene bi je redom parile i prale, dok su malačke, a kad odraste, kuća bi im kupila što treba, pa bi se sknadili i živili među svitom. Žensku bi decu žene naučile radit', a muški idu radit' s ljudima pa se tako nauču. Jelo bi im morala reduša ostavit', ako su u škole il u selu, kad se jede, pa bi potlje jele. Ako nemaje nikog prikog, gazda bi se pobrinio, da im se otko, pa da ne nosu šatru. Najviše bi sjeročad uzela koja starja žena, koja nema svoje dece (il su se već poženili) pa bi se brinila š njima, dok ne odrastu i ne odomaće se.

Nade li se u kućerama ili falična ženska, pa ona uzme decu na brigu i š njima e bavi. Oni ju zovu mama, a nigda majka, jer im ni mati. Sjerote drugoj dece smetaje, što su u kuće. na nje se svatko potjepa, oni su u šjeroku sjedu, mlogo pojedju, strašno su nemirna i neposlušna, ko da su druga deca bolja.

Lukić, Luka. NZ 28c: 46 – 47 str.

Sjeročetu je u familije teško. Istina je, da ga uzme ma tko iz kuće, odrani ga, brini mu se za sve; al to dite mora slušat nesamo pobriniteljku, nego sve i svakoga. Kad gazda kupuje šta drugoj djeci, kupi i sjeročetu, da se i ono ima u šta ponovit.

Sjeročadi je malo u selu. Ako izgubi oca, ima mater, ako 'va umre, ima oca i maćuvu, koja se za njeg brini ko i za drugoga. Djetetu je bolje, kad mu ostane mati, a umre otac. Tuđi svit, koji vidi sjeroče, žali ga, razgovara š njim, pita za njegovu pobriniteljku, kako š njim postupa, ali je tuđina ko tuđina.

Lukić, Luka. 25 (1): 110 str.

Sjerota. U selu ima desetero sjeročadi brez oca i matere. Koji su u dobru, za nje se nađe brzo pobrinitelj, koji i' uzme, dok ne poodrastu. Obično je to očev ili materin bližnji rod. Za sjerote se brinu više ženske nego muški. Ima li nuz koga u kuće ostat, ostane, pa se za njeg brinu, ne pušćaje ga, da propade. Njem je mlogo gorje nego drugoj djeci, oda lošiji po selu, bude i gladniji; tko za njeg mari? Mlogi bi i mlogi bili veseli, da sjerote, što su u kuće brzo pomru, da i' njiovo očinstvo dopadne jednom.

Lukić, Luka. 25 (1): 148 str.

Sjeročetu je u zadruga svejedno ko da ima oca i mater; za neg više brine ded i baka, stric i strina.

Filakovac, Ivan. SZ 57: 83 str.

Sirote. Najviše je siročad trpila u zadrugi. Ako siroti nije gazda rod, onda joj je svaki dan sve gorje. Sirota ne dobiva tala u kući, sirota radi za dvoje, sirota je zatepena, sirota je gladna,

na sirotu svako zaviče, a još, ako je i gazda pozlobi, nema nikoga, ko će je obraniti. Take sirote najviše rade, a gazda ji najviše progoni. Ko je sirota, pa nema oca ni majke, bole mu je, da nije u velikoj kući, jer robuje svakomu u kući, a bole je zadnem slugi, već nemu. Sluga dobije odiću i ništa plaće, što služi, a ovaj radi badava, a zaogrnu ga kadgod kakom tralom, da gol ne oda, jer nikog za nim srce ne boli.

Lovretić, Josip. 2:322 str.

Sirota. Ako siroče nije iz velike kuće, nego ima u kući strica i strinu, ili didaka i babu, brinu se ovi za to dite misto pokojni, pa kad nemu što učine, ko da čine pokojnima. Ima i sad u Otoku mlogo siročadi, ali nikad kod samca nije sirota tako zatepena, ko što je u veliki kuća bilo. Kod samca radi sirota samo samcu, pa je samcu i sramota, da mu sirota i pred svitom sirotuje, a u družbi je siroče svima robovalo, al svakom pomalo, a nikom posve, pa bi se i govorilo: kome radiš, nek te i odiva.

Lovretić, Josip. 2: 369 str..

Sjerotama je obično 'rđavo u kuće dok su malani, a kad odrastu, dobro im je, kuća se za nje brini, samo što nemaje roditelja, nisu u ogaju, nema je tko požalit' a ni lipu rič reć'. Dok su malane sjerote, moraje bit' slugani u kuće: svakog poslužit' i uvik na peru bit', a svejedno nigda nisu pravi. Zato se pravo i kaže: „Sjerotama ni nigde dobro, pa ni u carevu dvorcu“. Njetko se mora za nje brinit'. Obično ga uzme na vrat žena, koja nema djece, il' su se već poudala i poženila. Kuća je odiva, gazda da novce, što im se otke, a kupi im iz kuće 'lače, špengel, kožu, kapu, obojke i opanke, ako su ženske, onda opet suknje, rekle, marame, kožu', opanke i obojke.

One se obično prevru nuz tu ženu, šta je uzme na brigu. Kad odrastu i do smrti obično lipo živu sa svojom bakom ili s tetkom, koja je odranila i uzela seb' na brigu. Ima l' u kuće kakve ženska nemlađa, što je malo falična, ta je uzme na brigu. No treći se i to: dovede im se maća, neće se š njima brinit', onda se brini ili tetka u kuće, ili koja starja žena, a kuća im svejedno sve kupi, što treba i što je za nje.

Sjerote budu obično zdrave, jedre i dugo živu. Nisu razmaziti, jedu što i odrasli svit, pa tako odrastu i tako se nauču. Nađe se kuća, da se svi za sjerote zauzmu i nedadu na nje vikat', imaje sveg dosta, a ipak se jedna ženska za nje brini. To bude obično, kad nemaje druge dece u kuće osim nji'.

Lukić, Luka. NZ 28c: str. 18 – 19.

Neovisno o području iz kojeg dolaze, siročadi je svugdje bilo teško živjeti. Pogotovo u velikim obiteljima ili zadrugama, kao što i sam Lovretić napominje, jer tamo nije bilo previše suosjećanja i sućuti prema siročadi. Velik broj ukućana samo je povećavao netrpeljivosti, a na najnižem mjestu hijerarhijske ljestvice nalazila se siročad pa je i najviše tereta podnosila. Vidimo da je i krvna veza imala veliki udio pri odlučivanju o brizi za dijete. U tadašnje vrijeme rod se držao iznimno važnim pa čak i svetim činom i obavezom, a ako siroče nije bilo u krvnoj vezi, nije skoro ni postojalo u redu važnosti. Štoviše, i sluge su bile cjenjenije jer se odnos sluge i gospodara smatrao poslovnim odnosom koji objema strana donosi korist i koji

je ugovoren vlastitom željom i voljom, dok je siročće u kući predstavljalo obavezu koju nitko nije vlastitom voljom izabrao. Samim time, nije bilo ni koristi od takvog odnosa, a siročad se smatrala teretom i kaznom. Dok je u zadruzi velik broj članova obitelji pa se samim time i ne obraća velika pozornost na međusobne odnose koliko na poslušnost gazdi, kod samaca je drugačija situacija. Manjim brojem članova obitelji povećava se međusobna pažnja i briga i obitelj se jače povezuje. U takvim obiteljima, siročad je bolje živjela i nije svima robovala. Upravo ta hijerarhizacija ovdje nema važnosti pa je puno više slobode u međusobnim odnosima. Gledajući ukupno, siročad u svakoj obitelji predstavlja onog Drugog, koje nikad neće postati ravnopravni član obitelji i zajednice.

Smrću jednog od roditelja, djeca ostaju živjeti s drugim roditeljem, ali i ona tada dobivaju pridjev *siroti* jer ih se smatra osiromašenima za iskustvo življenja u potpunoj obitelji. Sve što se razlikuje od većine, ističe se i stigmatizira među zajednicom, pogotovo tradicionalnom. Ponovna ženidba ili udaja živog roditelja ne briše s djece obilježje sirotih:

Bivalo je i prije, a ima i sada siročadi bez oca i matere. Prije je znalo biti po troje, četvero, a sad po jedne, ili dvoje. Ako mater umre, otac se oženi odma odma posli šest nedila, pa makar i star bio, da ga ima ko odivati i lužiti. Ako otac umre i ostavi iza sebe dice, to se mater teško uda.

Lovretić, Josip. 2: 311 str..

Ako umre otac, onda mati bude dici i otac i majka; ali ako majka umre, onda dica izgube i oca. Otac ko kolac oženi se, pa uz drugu ženu zaboravi dicu od prve žene svoje. Pastorčadi nije baš najbolje; maćuva je maćuva, pa jaoj onom ditetu, koje pane na ljubav maćuvinu. Taka se dica odma poznaju: zaprlana su i zamazana, gleđu uplašito. Nisu ona naučila na milovane, već na udarane.

Lovretić, Josip. 2: 343 str..

Navedeni citati pokazuju nam, osim teškoće življenja bez jednog roditelja, i uloge koje otac i majka imaju u dječjim životima. Dok je otac sporedna uloga u njihovim životima, majka je ta koja ih odgaja i izgrađuje. Susrest ćemo se u građi s *preporukama*, ako ih uvjetno tako možemo nazvati, kako je uvijek bolje kada umre otac, a ne majka. Povezujemo to s osjećajima, koji se tada nisu često iskazivali, a kada jesu dolazili su isključivo od ženskog roda. Također, ovdje vidimo i važnost koju su žene zauzimale u tadašnjem tradicionalnom sustavu. Poželjna udavača morala je biti mlada, nevina žena, s određenim mirazom s kojim ju roditelji ispraćaju iz kuće, sve ono što udovica s djecom nije. Samim time, vrlo su male šanse da se ponovo uda jer nitko ne želi tuđu djecu odgajati, a ni imati svoju sa starijom ženom. Iz

toga razloga, u literaturi ne možemo pronaći izraz *očuh*, *poočim* jer budući da nije bilo takvih slučajeva, nije se ni koristio. S druge strane, vrlo često se susrećemo s riječi *maćuha*, *maćeħa*, *maćuva* jer su se udovci često ženili. Štoviše, preporučalo se vrlo brzo nakon smrti žene, iz više razloga. Razlog koji najviše prevladava je da muškarac ne bude sam, da se ima tko brinuti za njega, odijevati i hraniti. Briga za djecu ostavlja se po strani kao sporedna uloga nove žene. Ovakvo razmišljanje, a u konačnici i ponašanje, dovelo je do brojnih primjera potlačenosti i zapostavljanja djece iz prvog braka:

Umre li čoviku žena, pa se čovik oženi iznova, nova negova žena jest pokojnoj ženi „inoča“, a dici „maćuva“. U lice joj dica kažu: „majko“, no ako nije puno starija od ove dice: zovu je „nina“. Ona veli o dici: moj „pastorak“, „pastorka“, moja „pastorčad“. No to je samo po tragu, ali ako ji prilubi, veli im ko i u lice: moja „dica“.

Ako se udovac ženi, a ima dice, pa uzme udovicu s dicom, a ova opet i kod nega rodi, zovu se ona dica, koju je zastala: „zatečena“, nezina dica su „privedena“, a dica, koja se sada rode, jesu „rođena“.

Lovretić, Josip. 2: 328 str..

Dovedeno dete u zadrugu se smatra ko i rođeno. Detetu je u jeden zadrugu kud i kamo lakše i bole, neg detetu jednog samca, jer je dete u zadrugu mane opterećeno u kućnim poslovim, lepše je zaodito i više je sito od deteta jednog samca.

Filakovac, Ivan. SZ 57: 83 str.

Pastorčadi se lošije živi, oni su tuđa koštica. Za nje se žene moraje brinit, i brinu se, al ne od srca i to toliko, da se svit ne sprda. Svit je ko svit pa se odma sprda, i ako se trefi, da je pastorče neoprano, da oda crno, kaže svit i u oče i po tragu: „Joj, joj, da mu je mat živa, ne bi taki bio, mat bi se brinila, da ne oda ko slipac.“ Ako žena volje čoeħa, mora ze brinit i s pastorčetom, ma i da nema volje. Nješto ju čoeħ sekira, nješto svit, a nješto i nje rod, pa maća i što ne bi, mora, da nije sama ona svitu na jeziku.

Lukić, Luka. 25 (1): 123 str.

Ima dosta dice koja nemadu oca oca ili matere ili obadvojga, al su kod svoji ukućana, a svakom tomu pastorčedu je jako slabo, kudgod tko neće tamo mora. Svako je pastorče slabije spremito i zaodito, nego drugo dite koje je š nim u jednoj kući, koje ima oca i mater; na pastorče svatko mrči i svatko ga razgona, svatko mu kaže da je ludo, jer što god je u našem selu pastorčadi svakom svit kaže da je ludo, svatko ga zove ludo dite.

Varnica, Šimo. SZ 35: 85 – 86 str.

Ovdje možemo uočiti važnost isticanja točnog nazivlja djece. Kako nije dolazilo u obzir izjednačavanje djece iz više brakova, morala se napraviti jasna distinkcija *tko odakle dolazi*. Maćeħa svoju djecu naziva pastorčadi čime ih nikada ne prihvaća u potpunosti kao svoju djecu, osim u rijetkim slučajevima. Djeca iz drugog braka preuzimaju primat u važnosti

položaja pri čemu se njihova polubraća ili polusestre izdvajaju iz nove obitelji. Zanimljivo je primijetiti da se u društvu u kojem je starosna dob imala veliku važnost u svakom aspektu života i gdje se poštovanje starijih držalo svetom dužnošću u ovakvim primjerima potpuno mijenja situacija. Sada postaje važno jedino živi li dijete u braku svojih roditelja, ili uvjetno rečeno *tuđih*. Ne samo da smrću majke gubi jednog roditelja, već obadva, jer otac ponovnom ženidbom i novom djecom nestaje iz njihovih života. Ne nužno fizički, koliko duhovno. Na taj način i ova djeca postaju *sirota*, s jednim umrlim roditeljem i jednim *odsutnim roditeljem*.

Bilo da se radi o malim ili velikim obiteljima, udovica i udovaca je svugdje bilo. Često zbog starosti bračnog partnera, ali i raznih bolesti i nezgoda, kao i slabe razvijenosti medicine što je dovelo i do umiranja mlađe populacije. Život udovica i udovaca najviše se okretao oko brige za djecu, ponajprije u smislu osiguravanja materijalnih dobara pa u rukopisima nalazimo na opise njihovog teškog života, dok se odnos s djecom nigdje ne spominje:

U familije je najčešće po jedan udovac ili udovica, a po dvoje ili jedno siroče.

Lukić, Luka. 25 (1): 10 str.

Svatko će prvo uzet udovicu bez djece, ma i malo starja bila, nego s djecom. Udovica s manjom djecom kuburi svakako. Mora ić na svaki posal, mora i u kuće radit, a 'vamo ima sitnu djecu. To joj je gotov križ. S tim djetetom barata ko i druga žena, samo joj nije sve u ruku, nije svoj gazda, ne more dite dvorit i njem godit, kako bi rada. Ostavi li dite u domu ili u komšiluku, brini se i opet, kako će mu bit brež nje. Tuđa je kost tuđa, a ima svita svakaka, koji bi podnili dite, i žedno i gladno, samo da ga ni. Tako študira mat za djetetom, kad je kod drugoga. Kad joj dodija, zna i sama reć: „Bar da te djece nema, ja bi sama kako tako, 'vako mi je rđavo.“ Je li udovica s muškim i ženskim samim djetetom, nigda ne će reć: „Ne bilo te! Nestalo te!“ nego u godi i mazi ga i šta ne treba. Raduje mu se i previše, jer je jedinče „sjeroče“. Mat mu nuz vas posal skrpa rubine, kupi odjeću i obuću, kake ni u kog nema, nek se znade, tko je mati i šta je vridna mat.

Udovice s velikom djecom živu dobro. Ni im baš, ko da i' nema, al samo malo lošije. Djeca, bilo muška il ženska, uradu sve, u polju i u domu, a mat im se brini samo za jelo i odilo. Taka su djeca vridna na posal, al i strašno raspuštena, jer im mat slabo komandira. Cure se jagmu za take momke, ne će imat svekra, jedne brige manje. I cure se brez oca dobro udaju, ma da su sjerote, jerbo se nauču i dobru. Je li u majke jedno odraslo dite, tom je pogotovo dobro, a i oženi se dobro, što je samac.

Udovice se više udaju, nego da ostanu neudane. Koja ima mlogu djecu, ma i mlađa bila, udaja joj nije ni na pameti. Ostane li udovica sama s djecom, uzme ma koga u kuću, priženi ga, da ima tko više radit, ali taki „očuvi“ nemaje ništa na gruntu, sve je dječje.

Lukić, Luka. 25 (1): 135 – 136 str.

Po smrti suprugovoj ne smije se udovica udavati po drugi puta barem za po godine. (...) Djeca mogu ići s majkom, a mogu ostati u kući. Muškarci se kasnije svakako na očekivnu vraćaju – obično kad u školu pođu, a ženska se rijetko kada vraćaju. Majka ih zadrži i uda. Kad se je zadruga dijelila, imala su sva djeca svoj odpadajući pravni dijel.

Bogdešić, Pero. SZ 92: 80 str..

Ako je mlađa, pa ima decu, živi samo za nje, i brini se, kako će je na noge podić'. Nema l' dece, nikog se ne molji, čeka prvu zgodnu priliku, pa se udade i ni fešta. (...) Ritko će koja ostat' neudana, osim ako je starja, a djeca su veća, pa volje ostat' u kuće. Volje bolje svoju djecu služit' i dvorit' nego tuđu.

Lukić, Luka. NZ 28c: 18 str.

Udovice se bilo za stari dobro ako nema dece, a 'rđavo ako ima decu. Dobivala bi samo po tala kad bi se šta diljilo, a tako i deca, dok su malćka.

Koja ima decu, ne more se lako udat', jer su deca, a nitko neće tuđe dece uzet', pa se ni neće udat'.

Lukić, Luka. NZ 28c: 46 str.

Udovac s malom djecom živi zlo. Za se bi sam kako tako, al šta će s djecom, s kojom ni naučio, koju ne zna ni podržat, ni povit, ni naranit. Taki se mora udovac odma ženit, čim prođe mjesec dan. Ima li u selu sestru il kog od roda, brini se za njeg i za djecu, al rod je ko rod, ne more ugodit, pa se udovac žuri, pa ma zažmirio, da uzme seb ženu, am i ne bila djece mat. Malo je laglje udovcu s većem djecom. 'Va ipak štoto znaje, znaje se makar opremit, sobu pomest, drva unit, da i to otac ne mora sam.

Lukić, Luka. 25 (1): 138 str.

Udovcu je bilo ružno za stari, al' mu ni bilo teško. Ružno bi mu bilo, jer nema žene, pa nema svog reda, a zato bi on žalio 2 ili 3 mjeseca, pa bi se mor'o oženit'. Ako bi im'o i decu, svejedno bi se mor'o oženit', jer čoek prez žene ko ćuko prez gore. Koji nema dece, lako bi se oženio, uzeo bi i curu, ako je šta mlađi, il' kaku mlađu udovicu, pa bila dobra.

Svaka je kuća dobro stajala, svaki se udovac lako oženio, a po gotovo gazdin sin. U kog je bilo jedno i dvoje dece, i ti se ne bi teško oženio, a ne bi se ni reklo za decu, il' bi se privarilo, da i' nema. Ipak bi se pazilo, da se ne uzme žena s djecom, jer onda je živi pakal.

Tko ima dosta dece, ženio bi se ma kako, samo nek ima ženu, a i sastavila bi se dvojica deca i još bi imali dece. Udovcu je bilo teško za pranje i za decu. Žene bi ga u kuće morale prat' redom i davat' mu čist veš, ako one ne bi čele, naš'o bi seb' u selu ili u komšiluku, tko bi ga pr'o i kup'o, a on bi joj drva sjek'o, cip'o i unaš'o.

Decu bi žene redom prale, češljale i opremale, a našla bi se žena koja nema svoje dece ili je daljnji rod u kuće, pa bi se ona brinila sama s decom. Češće bi ti rod uzeo decu sasvim seb', pa se maća ne bi ništa brinila š njom, nego ta baba, a kuća bi im kupila, što je trebalo. Kad odrastu brinu se sama za se, a za nikog drugog.

Lukić, Luka. NZ 28c: 45 str.

Udovcu je dosta kino i lošo živit' u kuće svita. Nema svog druga, dobiva po tala od svega, pa se žuri oženit', ako je ikako moguće. Ima l' djecu, malo se smišlja na nju i tražji. Tko bi se š njom 'tio brinit', ako nema dece, e onda ga gleđe mlađe žene pa i starje cure, koje nemaju sreće.

Lukić, Luka. NZ 28c: 18 str.

Iz navedenih citata možemo iščitati i nešto što se smatralo, ako to možemo tako nazvati, *prednošću kod siročadi*, tj. djece s jednim živim roditeljem. Budući da oca ili majke nisu imali, za buduće supružnike to je predstavljalo olakšicu jer su se udajom ili ženidbom u startu rješavali tereta jednog svekra ili svekrve, punca ili punice. U tadašnjem vremenu to je bila velika prednost pogotovo za djevojke jer dolaskom u novu kuću najviše brige i poštovanja su morale iskazivati muževom ocu. Ovakve situacije bi nas mogle navesti na zaključak kako gubitak jednog roditelja u kasnijim godinama predstavlja privlačan faktor pri ženidbi ili udaji. Dolazimo do prilično konfuzne situacije. S jedne strane, djeca udovica ili udovaca dolaze većinom iz siromašnih kuća jer su smrću člana obitelji izgubili i radnu snagu pa je samim time i manje bogatstvo, a s druge strane, upravo nedostatkom tog jednog člana obitelji postaju poželjni na ženidbenom tržištu.

S druge strane, situacija se mijenja kod *prave siročadi*, djece bez oba roditelja. Samim time što nemaju roditelje, nema im nitko ni osigurati budućnost i omogućiti uvjete za dobru udaju ili ženidbu. Zbog toga rijetko sklapaju brak i nisu poželjni za takvo nešto:

Kad sjerota bude za ženidbu ili za udaju, pobrini se rod za nji, da baš nisu najgorji u selu. Kupi im pobrinitelj sve, što im je nužnije, a nješta i na svoje prste izradu. Je li pobrinitelj loš gospodar, to se složi više roda zangot, pa njeko sekser, njeko dva pa namiru sjerotu. Trefi se, al ređe, da sjerota ode u službu, dok nije za ženidbu ponda se vrati u svoj budžak.

Sjerote se ne namiru baš lako. Pobrinitelj mora češće kar zametit, malo i nalagat, dok se tko odluči i skani, da za sjerotu pođe. Sjerote su same, zanje ponješto i radit, pa se ipak nađe gekoja sjerota, koja za nji pođe, pa ma zažmirila.

Lukić, Luka. 25 (1): 148 – 149 str.

Kad već dođe doba, da se žene ili udaju, uzme i' ma tko k seb' za nno par dana, dok se ne udadu ili ne ožene. Nađe se među svitom koja dobra duša, obično udovica preg dece, pa ta ima brigu za sve, rek'o bi ko prava mat'. I potlje, kad taj jabun prođe (ženidba ili udaja) budu oni dobri i poštuju ju, ko da su priki rod. Sjerote se vrlo teško ženu, a još težje udaju, najviše ode sjerota za sjerotu, pa se patu i s vremenom živu dobro, jer 'oće radit', pa im ne fali ništa.

Lukić, Luka. NZ 28c: 102 str.

Siročad, neželjena od obitelji kojoj pripadaju, postaju neželjena i u društvu u kojem žive. Nemaju pravo izbora supružnika, ne iz razloga što im stariji članovi obitelji to brane, već radi toga što nisu poželjni kao supružnici. Nitko se ne želi udati ili vjenčati za nekoga tko ne posjeduje ništa niti će ikada išta dobiti u nasljedstvo. To pretpostavlja jako težak život, na granici preživljavanja, koje nitko ne želi. Osim toga, siročad zauvijek ostaje stigmatizirana, pa strah budućih supružnika da će i njihova djeca biti obilježena tim položajem oca ili majke sprječava sklapanje brakova sa takvom djecom.

Zadružni život kakav poznajemo već se početkom 20. stoljeća počinje raspadati, a velike obitelji se počinju dijeliti na više manjih. Najveća dioba uvijek se ticala zemlje budući da su tadašnje obitelji posjedovale velike površine zemlje. Kao i kod obiteljskih odnosa i socijalnih veza u kući, hijerarhizacija je imala glavnu ulogu:

Najgore je za udovce i sjerote. 'Vi se moraje najbližem rodu pridiljit, dobiju tal, pa se udovica uda, a sjerote i opet podilju, kad narastu. Triput je bolje ostat u familije, ma i u praznom, nego sve nabavljat; al kad dodija, mora se i to.

Lukić, Luka. 25 (1): 117 str.

Dok su mladi, teško im je, al kad se jednom na noge podignu pa idu za marvom ili za poljskim poslom, ne daju se ni sjerote šale začakivat. I oni tražu, da im se o godu štošta kupi ko i drugoj djece. Taki se momci brzo ženu, pa ma kog uzeli; a cure pođu ma za najgorjeg, samo da ne trpu zuluma kućnoga.

Sasvim je lako vjerovati, da se sjerota brzo podilji od brata ili strica, jer zna, kako mu je bilo, dok je momkovo, a kad se oženi, čeka samo zgodu, da se svadi, pa da kaže: „Daj mi moje.“

Lukić, Luka. 25(1): 148 – 149 str.

Udovica, pa i djevojke bez roditelja u diobe idu s onima tko im je najbliži u kuće, ali bi one najvoljele, da se nikako ne kreću iz kuće, ako je to ikako moguće.

Lukić, Luka. NZ 28d: 25 tsr.

Sada već odrasla siročad ponukana željom za osamostaljenjem zatražit će svoj dio zemlje i odijeliti se od obitelji. Hoće li to dobiti i koliko će dobiti najčešće je ovisilo o volji gazde i običaju koji je vladao u tom selu. Ponegdje je siročad nasljeđivala dio svojih roditelja, a ponegdje nije ništa dobivala. Nasljeđivanje se nije uređivalo zakonom pa ne možemo točno znati kako se vršila podjela imovine.

Teška vremena u kojima se živjelo zahtijevala su snalaženje na različite načine u cilju prehranjivanja članova obitelji. Pritom su svi članovi imali svoje dužnosti kojima su jednako pridonosili u donošenju hrane na stol. Nitko nije bio iznimka, pa ni djeca koja su od malih nogu naučena na rad. U onim obiteljima gdje je bilo puno članova, a malo hrane, djeca su najčešće poslana u službu kod bogatijih obitelji u grad. Međutim, pojedine obitelji u selu su primale sluge jer su ipak u odnosu na druge obitelji bile dobrostojeće. Nisu primale samo djecu iz obitelji već i siročad, koja je na taj način doprinosila svojim dobročiniteljima:

U našem selu ni je još nitko svoje dite od sebe zatero. Muška dica idu u službu od devet ili deset godina koja su sirotina, i to idu pa kod drugog čuvaju marvu, a niki otac i mat dad svojga sina na zanat ili u škole, ženska dica ne idu u službu, nego ima i ženski koje idu u škole tj. u gimnazije. U našem se selu ne čuje da je koje dite uteklo samo od svojega oca i matere.

Varnica, Šimo. SZ 35: 85 – 86 str.

Kod nas se nije dogodilo, da tko svoje dite protira. Već od deset godina, znade sirotina dati svoje site u službu: muški čuva marvu kod samaca, ženske budu dadile, ili sluškine u boloj kući. Kad roditelji svoje dice raniti ne mogu, daju dicu u službu, ili idu i sama dica, kad vide, da se kod roditelja živiti ne dade.

Lovretić, Josip. 2: 259 str.

Deca se ne daju u službu, nego su kod kuće. To se sviđa svitu i griota i sramota dat' svoje dite u službu, na zanat ili ma kud od sebe, a oni živi i još mogu radit'. Kad nema roditelja ide na zanat ili u službu, dade ga tutor i rod, da ide, dok ne odraste, a potlje ne ide nikud iz doma. U službe budu od 10 16 godina, pa dođu natrag na svoje omelište.

Deca sama ne idu u službu nikad, pa ni na zanat. Trefi se, da ode sin od oca u svit na koji dan, pa ga nema doma, al' onda se digne sav rod, pa tražu i pišu, pišu i tražu, dok ne dođu doma i ne smire se. (...) Ne bude to samo s pastorčadi, nego baš s pravom decom i to još od dosta imućni' roditelja.

Lukić, Luka. NZ 28c: str

Dok su sjerote u službe, ne budu u svojoj kuće, nego u tuđoj, nji'ova je kuća fraj, a s gruntom se brini općina ili knez iz sel, da sve ne propade. Kad se sknadu, dobiju kuću i grunt, pa se sami brinu. Koji sjerote nemaje kuće ni grunta, te idu u službu, budu slugani dok ne odrastu, a vrlo se teško žene. Ženske se ma kako udadu iz kuće, ge su služile, a muški su najviše slugani do smrti i umru kod gazde.

Lukić, Luka. NZ 28c: 102 str.

U službu ide sirotina, ili siročad bez oca i matere do 24 godine, makar i imali kuću i zemlu. Naši kažu: „Nije sramota služiti, već krasti“.

Lovretić, Josip. 2: 370 str.

Ostane li sjerota sama, da nema nikog u kuće, nego ona, pobrini se za njegov bližnji a i daljnji rod, da baš ne ide prosit.

Lukić, Luka. 25 (1): 148 str.

Ići raditi smatralo se dužnošću i potrebom, a prosjačiti i krasti sramotom i grijehom. To se posebno naglašava kada se govori o siročadi. S jedne strane ih se gleda sa sažaljenjem, a s druge se od njih zahtijeva da otplate svoj dug boravka u kući služenjem i radom. Posebno se naglašava da ne smiju završiti kao prosjaci jer bi to palo na sramotu njihovih rođaka koji se nisu brinuli za njih iako im je to dužnost. Uvijek se pazilo da se ne prekrše *seoske norme*, koje su ponekad bile važnije i od onih pravnih. Siročad postaje teret novoj obitelji, ali predstavlja i svojevrsni *oprost grijeha* jer su preuzeli taj teret. Ona nikad neće biti napuštena od svih i nikad neće sama lutati selom i hraniti se, ali će tu brigu koju dobiju u novoj obitelji otplatiti kroz različite vidove pokornosti i služenja.

Biti siročće, teško je, a biti siročće i biti dijete s posebnim potrebama predstavlja jedan sasvim novi oblik teškog i napornog života. Bitno je naglasiti da onda nije postojao niti termin niti značenje riječi djece s posebnim potrebama pa su ona većinom nazivana bolesna i nakazna. U rukopisima nema puno ovakvih primjera, štoviše pronađen je samo jedan. Većinom se o tim ljudima i djeci, nije pisalo, kao tema se izbjegavala pa samim time i ne možemo izvući zaključke o životu takve siročadi. Morat ćemo se zadovoljiti samo slijedećim citatom:

Dok je sakato mlado, kako tako; dok ima pobrinitelje, i Bože pomози. Trefì l' se, da mu pomru roditelji, zlo po njegov. Ostat s braćom ne more, prosit ić ne more, udat se ni asna, pa tako dura i trpi, dok je živo.

Lukić, Luka. 25 (1): 159 str.

Još jedan oblik siročadi predstavljaju djeca rođena izvan braka. Takva djeca cijeli život ostaju obilježena izrazom kopiladi, koje se ponegdje izjednačava sa siročadi, ovisno živi li dijete s jednim ili oba roditelja. Ako živi s oba roditelja, onda je ono kopile, ako živi samo s jednim roditeljem, u ovom slučaju s ocem, njegovom ženidbom s drugom ženom ono postaje pastorče, a ako živi samo s majkom onda je siročće. Pritom je jasna distinkcija ove djece ovisno s kim žive i u kojim su zakonskim okvirima rođena. Kada govorimo o položaju u kući ove djece, uočavamo mnoge sličnosti s životom *prave* siročadi:

Ako mati nezakonita diteta živi s negovim ocem, ili ne živi, dite je kopile. Samo, doj je mati uz oca, bar ga mati zaklana. Ako mati ode od oca, pa dođe prava žena, onda je ovo dite ko sluga

u kući. A u kući ga ostaviti ne mogu, jer mu mati nije bila vinčana u kući. Takom je ditetu zlo i u kući i prid svitom, med domarima i med selanima, kad nigdi nije kod svoga, nego je svagdi i tuđe i naruženo.

Lovretić, Josip. 4: 70 str.

Nezakonitu ženu zove svit bitanjga, a nje djeca kopilad.

Ako nevjenčana žena ima djece, nitko i' ne trpi: kuća i' ne trpi rad matere i nepoštenja, a djeca ko djeca. „Šuti, kopilane!“ govoru u po brka. U familije nemaje taka djeca tala, ma i imali živa oca. Čim umre čoek, nevjenčana žena i djeca selju iz kuće. Ne trpi i' nitko, pa ni gospoda. Ako umre čoek kod samaca, njegova žena i djeca, kopilani, uživaje grunt. Ako nema bližnjeg roda, uživaje ga sami; nađe l' se kaki brat, stric il taki rod, seva odma iz kuće, pa se u nju nigda više ne povraća. (Što je svoje imala, odnese sa sobom, al kućno ostaje.)

Lukić, Luka. 26 (1): 116 str.

Nezakonita djeca nemaje nikaka prava u zadruga, držu se samo za nužda, a loše se s njima postupa. Ta djeca nisu kriva, što su se rodila, al' su obično na teret i sprdnju u kuće, pa im i govoru, da su kopilani, a i šta više.

Lukić, Luka. NZ 28d: 22 str.

Djeca rođena izvan braka predstavljala su, na neki način, *grijev i zlo* svojih roditelja. Nema potrebe govoriti o tome kako ona nisu za ništa kriva, ali unatoč tome, zajednica ih kažnjava. Razloge takvom ponašanju možemo tražiti u tradicionalnom patrijarhalnom društvu koje je život vodilo vođeno vjerskim načelima. Štoviše, čak su i zakonske uredbe bile na tragu vjerskog života jer nije postojao nikakav zakonski okvir prema kojem bi ova djeca imala određenu zaštitu i prava na materijalna dobra svojih roditelja. Potiskivana i zanemarivana, žive na samom rubu društvene hijerarhije s kojeg se nikada ne pomiču. Nemaju pravo na *socijalnu prohodnost* koja bi im omogućila napredovanje s društvene ljestvice.

U vrijeme o kojem govorimo, zakoni i javni propisi jesu postojali, ali slabo su uređivali život pojedinca. Mogli bismo reći da je ostavljeno mnogo prostora za slobodu na izbor koja je ovisila od čovjeka do čovjeka. Međutim, ne možemo reći kako pravo kao takvo nije postojalo, ono je samo manje obuhvaćalo i uređivalo živote ljudi. Svjestan toga, Radić pravu posvećuje cijelo jedno poglavlje gdje se, osvrćući na privatno i javno pravo, dotiče životnih situacija koje je ono uređivalo, u ovome slučaju nezakonite djece:

Ako se trefi, da momak uzima curu, pa ona ozbabni ili rodi, a nisu vjenčani, najviše je, da ju i uzme. Ne more l' se momak ženit, jer mora u soldate il nema čim, čeka ga cura kod matere, dok se uzmognu vjenčat. Umre l' joj dite, a sreća joj se javi pa ma i za udovca, ode za njeg, da pokrije sramotu, a momak uzme drugu. Ima cura i tvrde vjere, pa kad se ona osramoti, ne

će bar da momka sramotira, pa se momak (bio to i slugan) oženi s drugom, a ona sreću čeka. Djeca na taj način rodita slabo živu, jer im se ne nastoji, a cura se uda za udovca il za kakog bečara, najgorjeg momka, samo da ima čoeke.

Još se nikad nije trefilo, da bi cura tužila momka, da joj plati za dite. Ona študira: „Dosta je rugla, što selo zna, ne bi ja rad, da i sud zna, a morda da i novine sa mnom bubaje.“

Lukić, Luka. 26 (1): 112 str.

Iz navedenog citata vidimo kako pojam skrbništva kao takav nije postojao u tadašnjoj svijesti. Samim time, ne možemo ni govoriti o funkciji obiteljskih sudova, dodjeljivanja skrbništva i plaćanja alimentacije. Smatrajući da je dovoljna sramota što je rodila dijete izvan braka, žena neće tražiti preuzimanje odgovornosti od budućeg oca. Dijete na taj način postaje već spomenuto kopile što ga obilježava za cijeli život.

Još jedan oblik djece izvan obitelji pronalazimo u privatnom pravu, a to su ona usvojena ili posvojena djeca. Najčešće su ih posvajali parovi bez vlastite djece neovisno o godinama djeteta. Razlozi za usvajanje bili su razni: od iskrene želje za djetetom do *uzimanja* dodatne pomoći u kući i na polju. Život usvojene djece ovisio je upravo o navedenim razlozima pa tko je zaista želio imati dijete tom je djetetu bilo dobro u kući, a tko je želio radnu snagu tom djetetu je ipak bilo teže:

Pod svoju uzeta djeca. Dogodi se, da roditelji nemaje djece, a imaje dobar imetak i kuću sa zgradama. Padne im na pamet i to, pa uzmu tudje dite pod svoje. To može biti od roda, ali ne mora to bit'. Tako je bab Klara Bittorka iz klalarja, uzela pod svoje franju Mihajlovića, othranila ga, dala u škole, on izučio stolariju, a sad ima u Brodu veliku radnju i natpis na njoj. To čini onaj svit, koji volji djecu.

Uzimaju više muške, a trefi se i ženske. Tako je Mara Kovačica u gor. Bebrini uzela Mariju k seb, udala ju i dočekla od nje, da ju je bila i nije dala jest u njenoj kući. Zbog tog uzimaju nema posebnog običaja – nego se uzetom djetetu nastoji i daje milost, osobito prvi dana, da zavolje nove roditelje.

Poočim ima ista prava ko da je pravi otac, a i djeca su se dužna vladati i poštivat nove roditelje, ko da su im pravi otac i mat'. Posinak ne primini svoje ime, on zadrži svoje prvo i pravo bezime, al' se to i ne traži od njega, nek se zove ma kako, samo nek je dobar.

Prema svojim pravim roditeljima ili samo prema ocu, vlada se dobro, prijateljski, poštiva ga, poljubi u ruku, al ipak se tudji od oca, a otac ko da ga i ne volje. Izmeđ posinka i roditelja bude velika razlika, bar 25 a i 30 godina, a nikad ne manja od 22 – 25. Da bi tko primio čojeka s djecom, toga nema u selu, a i ne sjećaje se, da je tako šta bilo.

Lukić, Luka. NZ 28d: 21 str.

Trefi se, getko uzme dite pod svoje, ako nema svoje rođene djece. Njegov se rod može uzet s tim djetetom, a i njegova se djeca mogu oženit s njim, samo što ga on ne more uzet za ženu, jer mu je ko i njegovo. Tako dite ostaje uvijek u rodstvu sa poočimom, pa ma se i udalo.

Lukić, Luka. 26 (1): 113 str.

Češće se trefa, da tko posini muško dite il uzme pod svoje žensko. To čini rad toga, što oni nemaju djece, a starji su, pa ni ne mislu, da bi i' mogli imat. Muška se djeca više uzmu nego ženska, a bilo ma kako, uzme samo rod za svoje. (I pisac ovi reda uzet je pod svoje, ma da ima živog oca.) Ženske se uzmu pod svoje najviše rad posluge i ruva. Ostaru li čoek i žena, a ne i' ko dvorit, uzmu si žensko dite: kaku sestričnu i bratičinu, da i' dodvori do zadnjeg minuta, a njemu onda ostavu sve, štogod imadu.

Kad se jednom uzme dite pod svoje, ostaje njiovo, pa ma oni do potlje i imali djece. To dite vuče tal isto 'nako, ko da je njiovo pravo – rođeno.

Kad čoek i žena oće dite uzet k seb, spremu sve u kuće i oko nje, pa ode koje od nji po dite. 'Vo dojde noseći svoju robicu, što ju ima. Kad dođu u kuću, reći će jedno od nji: „Eto, Ivo, mi te sad uzimamo seb, pa ćeš bit naš. Ako budeš išta čestit, ne će ti bit zlo; a ne uzvaljaš li, idi kud te oće vode.“ Iza tog se obično ide za jelo, pa se cil dan s djetetom pozabavu. Ostane li dite bez ikakog bližjeg roda, pa ga seb uzmu, nema nikake parade, samo mu kažu: „Ti si odsad naš“, pa njiov i bude.

Novi otac ima veću dužnost a manje pravo nad novim djetetom. Veću dužnost ima rad toga, što se mora trsit, da mu dite nauči sve, što mu treba, a da ni lošo ne oda kroz svit. Ne bi taj novi otac rada, da mu tko pridbaci, kad vidi dite: „Dragoc, zna se, da nema svoje majke.“

Otac ima manje pravo nad novim sinom. Sin mora roditelje slušat, a 'vo more i odgovorit; more od nji i otić, pa mu ne će nitko zamjerit, nego će još reć: „Da, da; da je mogo tuđinu dvorit, kad su ga uzeli, osto bi mu vas grunt, al se ne more.“ Novi se roditelji trsu, da im ni svit ne pridbacuje, a ni sin ne ogovara, pa ga rad toga češće i zaminu, ge ga baš ni ne bi morali. On se opet mora trsit, da se pokaže zafalan novim roditeljem makar dok su živi. On pomaže nesamo ocu, nego i materi u kućni poslovi. On bi rad, da su oni s njim zadovoljni, a oni bi opet rad, da se on na nje ne tuži. Novo dite, posinjeno ima roditelje još bolje slušat nego djeca prave roditelje. On more bezime prominit, a ne prominjuje ga, pa ga zato svit i zove i njegovim i njiovim bezimenom. Ima li to dite žive roditelje, ne volje im ni polovicu ko 'nima, što su ga seb uzeli; veli: „Da oni mene volju, ne bi me tuđine dali.“ Zato se prema njima ponaša ko prema dobrim i starim znancem. Što ga pitaje, odgovori im, pa svako seb.

Tko seb uzima tuđu djecu pod svoju, još mu je bolje da uzme 'no, što mu ni nikaki rod. Rod na rod brzo zažali, a na tuđinu ne će. Između djece i novi roditelja bude od 40 – 50 godina razmaka.

Lukić, Luka. 26 (1): 115 – 116 str.

Ko ima svoje dice, ne će nikada tuđe uzeti pod svoje, jer onda otimle od svoje dice, a to ne smije. Pa opet, niko siroma', koji ima svoje dice, ne će uzeti tuđe pod svoje, jer su i negova dica želna i opreme i zalogaja. A ako čovik bogat uz svoju dicu još uzme tuđe pod svoje, to dite bude samo zato, da ovu drugu dicu čuva, pa se i u ni'ovo staro odilo odiva, pa je ko slušće, a ne ko rođeno dite. Da bi siromah uz svoju dicu i tuđe prikupio, di bi bogat svom ditetu uzeo ženu sirotu.

Tuđina se nikad ne prikupla. U zadruzi opet niko ni ne smije nikog uzeti pod svoje, jer bi ga moro dovesti u kuću na 'ranu i teret drugi' ukućana, a to ne bi bilo ukućanima pravo, jer da svako tako uradi, kud bi kuća! Nego, kad je čovik samac, onda može činiti, što 'oće. Ali opet nisam čuo, da je ma di, di je dite uzeto pod svoje, onom ditetu bilo onako, ko što je dici rođenoj, niti sam čuo, da su se rođena dica ženila s onom, što su uzeta pod svoje.

Lovretić, Josip. 4: 69 str.

Ovdje uočavamo razlike između dva sela, Lukićevog Varoša i Lovretićevog Otoka, u odnosu prema usvojenoj djeci. Dok Lukić opisuje kako u Varošu postoji koncepcija posvajanja djece, i rodbinske i tuđe, Lovretić negira takvo postojanje u Otoku. Štoviše, napominje kako se tuđa djeca ne smiju usvajati pogotovo u zadruzi, a kad se i posvaja njima nikad nije isto kao i rođenoj djeci. Većinom su sluge i dodatna ispomoć u kući te ne možemo ovdje govoriti o usvajanju kao takvom već o materijalnoj ispomoći. S druge strane, Lukić piše kako se djeca usvajaju, neovisno o tome imaju li žive roditelje ili ne. U novoj kući dužni su slušati nove roditelje te ima na taj način iskazivati zahvalnost na primanju u obitelji. Poslušnost se uvijek cijnila i tražila, a pogotovo kod posvojene djece. Međutim, imali žive roditelje ili ne, dolaskom u novu obitelj nisu preuzimala i novo prezime. Selo ih je pamtilo i zvalo po rođenom prezimenu što nam pokazuje kako ova djeca nisu nikad u potpunosti doživljena kao ravnopravni članovi nove obitelji. Ovdje se ponovo vraćamo na pitanje porijekla djeteta koje određuje njegov daljnji život. Čak i ulaskom u novu obitelj, ono *ostaje* izvan te obitelji te nikada ne može ostvariti potpuni osjećaj pripadnosti.

Pojam, tj. čin koji se često vezuje uz djecu izvan obitelji svakako je pobačaj. Regulacija broja djece u obiteljima postojala je i u ono vrijeme samo što se tadašnja regulacija više odnosila na pobačaje, a ne kao danas na samu prevenciju začeca. Pobačaj je bio tajni čin, zabranjeni, ali se redovito prakticirao. Na neki način bio je javna tajna, nešto što se zabranjuje, a opet i svakodnevno događa. Osim toga, uočljiv je trend smanjenja broja djece koji polako iz grada dolazi na selo:

U 'vo vrime nemaje žene mlogo djece, običajno po petero il šestero; a i od ti je samo po dvoje il troje živi. Prije je svit dost djece rodio; našlo bi se u čoeke i žene po petnajstero djece, od koji bi se ipak šestero, sedmero otraniło. Što žene nemaje dosta djece, kriva je najprije nesretna samoća i dilba, a onda to, što žene djecu gnavu. Nisu dakle ludi, a niti neplodnost kriva, što nema djece, već žene same. Ta ima i taki luda, koje iduć na vjenčane, i u porodu, dopušćeno i nedopušćeno činu, samo da imaje što mane djece. Take se lude običajno pred svitom fale: kad oće, da će hodit, a ako ne će, da ne će baš ni jedinog rodit. Još da ludi ne išćibukaje žene, mlogo bi mane djece bilo.

Lukić, Luka. 24: 39 str.

Jako je malo svita koji voli što ima dice. Danas svatko kaže: „Blago nomu ko ji nema“.

Varnica, Šimo. SZ 35: 81 str.

Otočanke malo rađaju ko i gospoje. Ne znam, truju li (ili troše), ali je svaka prilika, dok i one ko i gospoje najviše otrane dvoje, troje. Svoje likove za to znadu, ali taje, a čule su i od gospoja gospodskih likova.

Lovretić, Josip. 2: 104 str.

Žena rodi jedno muško, dugo žensko, pa dosta, ako ti umru, rodit će opet!?! Nije tom krivaa neplodnost, nego žene same; one neće da rode i svašta će uradit', samo da ne rodu. Tom je kriva samoća, kitnja, talovi i briga. Ljudi su u tom krivi, što nema djece isto ko i žene, oni se ne združe ženama kako treba.

Lukić, Luka. SZ 128a: 9 str.

U tadašnje vrijeme medicina je nije bila previše napredna, a pogotovo dostupna cjelokupnom stanovništvu, prvenstveno seoskom, te je iz tog razloga prisutna, u literaturi nazvana, seoska medicina. Ljekaruše su predstavljale knjige zapisa o lijekovima, većinom na biljnoj bazi, tj. biljkama prisutnima u seoskoj okolini. One su bile svojevrсни savjeti i preporuke za određene bolesti i povrede tijela. Međutim, u njim možemo pronaći i ne samo savjete za liječenje trenutnih tegoba već i za sprječavanje budućih. Kada govorimo o kontracepciji, tj. sprječavanju začeca ne pronalazimo gotovo ništa, osim na jednom mjestu:

Ako hoćeš s djevojkom činiti, da trudna ne bude. Uzmi jednu pčelu, podaj joj piti, i čini koliko ti drago, ne more biti trudna.

Ljekaruša. 31 str.

Navedeni citat jedini je pronađen u rukopisima s područja Slavonije koji govori o sprječavanju začeca. Budući da to nije bilo društveno prihvatljivo, razlozi izostajanja savjeta o kontracepciji su sasvim opravdani. Iz istog razloga ne pronalazimo ni *savjete* kako pobaciti dijete jer su za to postojale žene koje su taj *posao obavljale*, a to se nije smjelo znati.

Budući da u to vrijeme dolazi do polaganog raspada zadruga, ljudi se osamostaljuju i dolazi do nastanka nuklearnih obitelji, broj članova obitelji se nastoji smanjiti. Osim toga, gradska svijest polagano prodire do sela koje se počinje voditi gradskim idejama. Zapisivači rukopisa osuđuju takvo ponašanje, smatrajući ga protivnim seoskim načelima i vjerovanjima, ali unatoč tome broj pobačaja je rastao. Izostanak bilo kakvog oblika kontracepcije doveo je do jedinog izlaza, pobačaja, koji ostaje u ženskoj sferi života, rijetko kad ulazeći u mušku. Međutim, bilo

skriveno ili ne, pobačaji su bili sastavni dio života i iz tog razloga pronalazimo u istraživanoj građi i opise samih činova, žene koje su ih izvodile kao i razloge takvoj odluci:

Utroši dite. Ima ludi' žena, neće da rodu dite, što je ponila. Njeke to radu čim prođe šest sedam nedilj', druge čekaje dva ili tri mjeseca, a ima nerazumni, pa dite oživi, a ona ga utroši ili pobaci prije vremena, samo da ga ne rodi i da ne živi. Ima više toga, što žene radu. Da se od nji' prolje: piju kape od arsemike, trovaje se žul ili koren od pačarice. Na receptis u apoteke dobiju kapi od ansemike, pa se nji' napije i više joj ne treba.

Lukić, Luka. SZ 128a/1: 618 str.

Najžalosnije je, da žene i mlade gnjavu djecu. U cilom selu ne bi čoeck našo deset žena, koje nisu nigda dite zagnjavile. Najgore je to, što se to strefi u godine više puta (i po pet put), a svaki put se boluje i jedva ostane živo. Da se djeca gnjavu, ima mlogo uzroka; ko što su: mloga djeca, ženina ljepota, starost i velika djeca, pa i to, što ponese s tuđim čoeckom. Koja ima mlogo djece, ne bi rada, da i ima i više, ili da i' ima tako na gusto, pa mora gnjaviti. Druge su lipe, imaju po jedno ili dvoje djece, a da opet rodi, e ne bi bila lipa, da ju dite sisa i iz nje snagu izlači. Njeke žene su stare, imaje preko 35 godina, imaje poveliku djecu, pa kako bi one stare mogle rodit, kad imaje već djecu za ženidbu ili za udaju. Toga nema! Druge se zavolju s tuđim ljudima, ponesu, a čoecka nema doma ili ne bi rada, da čoeck zna, pa sve radu, da i' nema. Najstražnje se falju, da bi rodile, al da je čoeck star, pa da ne će djece, da su u sjerotinje, nemaje krave, a one da nemaje u prsju mlika; a njeke opet starji nagovore ili njiove druge, da ne rodu. Djecu gnjavu u familije, al još više u samaca, jer 've žene nemaje na kom da djecu ostavu, kad su same, a treba ić za poslom.

Žena osjeti ubrzo, da je noseća. Pričeka, dok mjesec prođe, pa ako „nema vremena“, zande, da je zaponila. Tad treba tražit koju babu, koja zna „uraditi“. 'Va se baba maša rukom u trbu i trga zamet, ili ženu dobro istare. Mloge žene same zavlaču ruke u se i izlaču same plod, ponda idu babam, da i' protaru, da im drob namjestu, jerbo su ga poremetile. Druge lude čekaju dva, tri, a i četiri mjeseca, pa kad osjetu, da su zbabne, idu babama, a 've su u tom prave babice. Doklingod dite nije tri mjeseca staro, ne more ga baba u trbuvu napipat; a kad prođe tri mjeseca, nađe ga baba, ma i mrtvo bilo. Ima njaka trava (vrst sljeza), koju svit zove krajcaricom (ima lišće okruglo ko krajcar). Od te se trave uzme žulj pa se opere i na suncu isuši. Taj je žulj otrovan, al to ništa ne mari. Kad dođe žena babe, 'va uzme taj žulj, turi ga u ženin trbu, pritisni na žilu, na kojoj je dite. Žulj strašno palji pa prežge žilu, žena se obneznani, a dite iziđe napolje iz žene. Dobro je, ako žulj iziđe s djetetom, al ako ode gor želucu, bude zlo i naopako. Žena se razbolji, pa boluje po tri, četiri dana i mora umrt. Kažu, da taj „korečak“ dođe čak u vrat, da ga žena u muke i rad bi ga izvaditi, a ne more. Sve žene, što umru do trijest godina, umru od toga; osim ako umru u porodu il od tižike. Svaka žena odboluje taj „krajcaričin korečak“, ritko se strefi, da bi se žena drugi dan digla iz kreveta.

Za sve to ne znaje ljudi. To se radi osim kuća kod „drugi“; a najžalosnije je, kad mati u tom kćere pomaže i savjet daje; ima i taki luda. Sve se to od ljudi taji, a nijedan čoeck nije lud, da bi reko žene: „Čuješ, ako si zbabna, gledaj kog, da dite ugnjavi.“ To žene same po seb radu. Koja želi kupiti taj „korečak“, plati pet forinti, pa ga ima, al si ipak ne more sama uraditi; mora dat babe po dva forinta, da joj dite zagnjavi. Tim gnjavanjem prođu djeca i po pet, šest mjeseci stara, nestane i', a majke i' zakopaje u podrum, u bašću ili baš na đubre.

U selu su tri, četiri majstorice, koje djecu gnjavu. Te se dobro čuvaje, da se za to ne osjeti, jerbo bi ošle u „štukauz“ na nekoliko godina.

U apoteke se kupi njaka crljenkasta vodica. Nju žene piju pa se rišu djece. Ta je vodica živ otrov pa se mora točno na kape uzimat.

Babe, što gnjavu djecu, živu lošo. To su većim talom udovice, brez djece, koje se potepaje od nemila do nedraga, nješta i od žena dobiju; al im novac nestane, ko da i' je sam rogati odnio.

Lukić, Luka. 25 (1): 165 – 166 str.

„Grišnice“ se zovu žene, koje ubijaju porod prije poroda. Žene vraćaju, kakogod znadu, da ne ponesu, a ako ponesu, gleđu, da se liše tereta.

Nike žene prave same sebi likove, da ne rađaju, ko što se piva:

*Što ćeš, Anka, da ti Mile kupi?
Il ćeš vina, il ćeš medecina?
Nit ću vina, nit ću medecina,
Već bi krede iz novi dućana,*

*Malo luka, u lončiću luga,
U subotu da utrošim dite,
U nedilu da izađem tanka:
„Seka Anka, što si tako tanka?“
„Taka j Anka od svoga postanka!“*

A kupuju i likove, jer pivaju u potaji:

*Ne boj mi se, mila mati,
Da ću rodit dite:
Ja ću kupit malo praška
Utrošit ću vraška.*

Ako to sve ne asni, idu grišnicama. Grišnica svaka znade dobro trti, pa joj žene dolaze i onako, kad malo obole, da ji protare, pa da ozdrave. Tako se to pravo ni ne zna, kad zablude k noj radi zla dila.

Koja žena ubije tako porod u sebi, kaže se, da je „strošila“, „utrošila“ ili „stračila“. Koja ne čini zla, pa ipak porod u noj pogine, veli se, da je „povrgla“.

Lovretić, Josip. 2: 376 str.

Zanimljivo je primijetiti da je nešto što je bilo tajna i što se skrivalo pronalazi svoje mjesto i u poeziji. Skladaju i pjevaju se pjesme, doduše potih, ali sama njihova postojanost pokazuje nam postojanje svijesti o pobačaju, kao i o prešutnom odobravanju.

S druge strane, temu pobačaja u rukopisima pronalazimo i u poglavlju o javnom pravu, točnije kaznenom, gdje se spominje u kontekstu ubojstva čovjeka. Iz toga možemo uočiti

kako je tadašnje vjerovanje dijete smatralo živim bićem od samog začeca. Osim toga, spominju se i žene koje ubijaju svoju djecu nakon poroda čime ulazimo u sferu čedomorstva koje se jako rijetko ili nikako ne spominje:

Među najveće griote broji se ubit čoeaka, bio strar il mlad. Zato je griota i sramota, kad žene djecu gnjavu. Ima i ljudi, koji za to znaje, a ne maru. Žene to radu, da su ljepše, da im je manje brige, da nemaje na gusto djecu, a kad tamo svejedno nisu bolje, što i' nemaje. I učarat, da ne rodi djecu, isto je tako velika griota, koliko ga smantrat, samo što žene u tom ne paze na griotu. Kad bi se smantralo dite, dok ni živo, ajd, ajd, al ima luda, koje od 5, 6 i 7 mjeseci dite utušu, pa se vragu pridadu i jedva ostanu žive.

Lukić, Luka. 26 (1): 138 str.

Izostanak građe o čedomorstvu možemo pripisati dvama razlozima. Prvi je svakako nepostojanje ili jako rijetko događanje samog čina u istraživanim selima. Ako bi to bila istina, nespominjanje u rukopisima ima opravdanje jer ne čini dio svakodnevnog čovjekovog života. Jedan ili dva izolirana slučaja koja se znaju samo po pričama stanovnika također ne pruža dovoljno razloga za uvrštavanje u zapise. S druge strane, razloge nedostatka materijala o čedomorstvu možemo tražiti i u pokušaju skrivanja ili zataškavanja toga događaja. Čedomorstvo kao čin, osim što je grijeh, ujedno je i jedan od najtežih zločina jer predstavlja ubojstvo čovjeka. Budući da se radi o djeci, koja se ipak smatraju nevinima i anđelima, ljudi se zgražaju nad takvim činom. Namjera rukopisa bila je predočiti svakidašnji život seoskog čovjeka, pri čemu se hvalila njegova snaga i vjera. Priznavanje čedomorstva značilo bi i ocrnjivanje čovjeka kao slabog i podložnog najtežem grijehu i zločinu što se nikako nije slagalo sa namjerom pisanja rukopisa pa ga zapisivači namjerno ne spominju. Navedeni citat jedini govori o čedomorstvu, doduše u jednoj rečenici, ali pokazuje kako se ono ipak događalo. To nas navodi na zaključak kako ne možemo govoriti o nepostojanju čedomorstva u svakidašnjem seoskom životu već samo o njegovom nepostojanju, tj. izostanku u zapisanoj građi.

Svi navedeni, uvjetno rečeno oblici, djece izvan obitelji predstavljaju način života sve one djece koja nisu rođena i ne žive kao ostala *normalna djeca*, rođena u obitelji s dva roditelja. U rukopisima ćemo ih pronaći, ali ne tako opisno i u nekom širem kontekstu kao ostalu djecu. Ona su većinom samo spomenuta, njihov život i položaj u obitelji i društvu zagreban je samo s površine i nemamo dodatni uvid u njihove živote. Iz toga razloga svaki drugi kontekst u kojem se spominju, osim u samom opisu, tj. njihovoj *definiciji*, predstavlja izuzetno vrijedan materijal koji nam omogućuje da shvaćanje slika i predodžbi o toj djeci.

Jedno od poglavlja gdje pronalazimo oblike djece izvan obitelji su vjerovanja. Doduše, u rukopisima s područja Slavonije pronalazimo ih samo na jednom mjestu, ali i ono predstavlja koristan materijal kako bismo stekli uvid u kojem se kontekstu djeca izvan obitelji spominju u vjerovanjima:

(...) Za Vile velu da i one ko i druge žene decu rađae, premda se ništa ne kazue, da imade vilenaka.

Filakovac, Ivan. 10 (1): 145 str.

Pasoglavac. Svet kazue, da na zemle nea pasoglavaca, al da se taka nagrda, nakaza more rodit. Tako danaske se pripoveda, kako e negda u Retkovci bila niaka baba Đurđa Stefanovića. Ko mlada snaša postane noseća. Je li bilo od Boga iliti od zloga, snaša Đurđa rodi dete muško, koe se od straote ni moglo gledat: imalo na sebe tela i pasjeg i svinećeg i telećeg. Mat je, kažu, dete utušila i za kaštigu najpre bila kangiana, ponda odsedila rešta puno godina.

Za sve take ovdike nakaze veli svet, da su roditi od Božje vole, da mater kaštigue, ako se noseća klela sa svojim porodim, iliti da kaštiga kog u rodu s detetim.

Filakovac, Ivan. 10 (1): 148 str.

Navedeni citati imaju jednu zajedničku osobinu, a to je spominjanje djece u kontekstu jednoroditeljske obitelji koju karakterizira izostanak oca. Dok je prvi citat više usputna rečenica u tekstu o vilama, drugi citat nosi sa sobom priču koja prvenstveno ima za cilj izazvati osjećaj straha i brige. Nije riječ o onome pravom strahu i horor priči već o strahu koji tjera na razmišljanje o budućnosti. Budući da je u priči riječ o ženi koja je rodila nezakonito dijete, ono predstavlja i svojevrsnu pouku i poruku do svih do koje doprije. To nezakonito dijete je bilo kazna, Lancyev *dijete kao vrag*, jer je rođeno izvan institucije braka. Također, njegovim ubojstvom majka je završila u zatvoru što također poručuje da se zločini kažnjavaju. U ovome vjerovanju dijete je iskorišteno kao kazna, zlo, koje se može dogoditi onome tko sagriješi. Budući da su u to vrijeme svi ljudi i djeca s posebnim potrebama smatrani nakaznima, ubacivanje u priču takvog djeteta stvara dodatni efekt samoj priči i izaziva kod ljudi promišljanje o vlastitim postupcima.

Događaj vjenčanja muškarca i žene predstavljao je dan veselja, šale i pjesme za sve uzvanike svatova. Kada su se opisivali svatovi u građi rijetko kad su se spominjala djeca jer ona nisu imala nikakvu ulogu u samom događaju. Međutim, ponekad su šale između uzvanika uključivale razne aspekte svakidašnjeg života, pa tako i onog gdje djeca imaju važnu ulogu.

Slijedeći citat nam pokazuje kako su u jednoj zgodi djeca izvan obitelji, točnije dijete rođeno izvan braka, našla svoje mjesto u svadbenim običajima:

Uprav u podne u ponedjelak na dan venčana spremae se još jedna kola iz dvora mladožene, koja se uprav za svatovi. To su radosnici. U radosniu se spremae 3 – 4 ženske, kočjaš i još koi komšia uzovnik. Koni su im zakititi otarci, cvećim; sobom ponesu vina i rakie, a koja e ženska vragolastia i jezičavia, uzme malu kolevčicu, u koju povali mače iliti lutku, što zlamenu, da ona ima malo dete. S tim će tobožnjim detetom ona s kumim praviti i zbivati šalu i lakrdiju. Još radosnici u zakoš kolazabodu odugačku granu, na koju navežu nekoliko šareni marama i šareni otaraka. Kad su tako spremili, odvežu se u svatove do devojke – sada mlade - i kad dođu pred kuma, vragolasto mu ona s kolevčicom govori: „Falen kume, stari svate i domaćine! Otkad vas tražim u svojoj nužde i jedva najdo. Glete samo ono malo seroče, ja sam ga rodila eto malo pre. Za mater mu se zna, a ne zna za oca kažu, kume, da ste mu vi otac! Bit će, ta i na vas je slično. Ne leberite sad, već prigrlite vaše i darujte, da svi svatovi vidu!“ Kum se sad š nom, da bude višje šale i smeja, preteriva, koliko more i zna; najpotle rekne: „Kad e usud tako sudijo, neka bude! Dada će – i meće po koi dukat u kolevčicu – negovo malo seroče darivat. O kako se e na me to moe čodo umetnulo, jo ko i ja na neg!“ Za kumim plaćae po koi dukat stari svat i domaćin.

Filakovac, Ivan. 11 (1): 120 str.

Iz ove priče vidljivo je kako korištenje malog djeteta, siročeta, kod ljudi izaziva osjećaj sažaljenja i darivanja. Naravno, cijeli ovaj događaj poslužio je za zabavu svatova, ali nam ujedno i kazuje kako na siroče gleda okolina. Ono je malo i nevino, te se koristi njegova čistoća kako bi se dobili novci. Kum, u ovom slučaju otac, treba darivati *svoje* dijete koje se koristi kako bi se izazvalo sažaljenje kod ljudi. Uhvaćen pred svima, on neće zaniijekati dijete već će ga priznati i obradovati se. Međutim, ovaj događaj nema velike veze sa stvarnim životom. Niti će majka rođenog djeteta tražiti oca, što nam je bilo vidljivo iz prethodno navedenih citata, niti će ga okolina pretjerano sažalijevati i darivati novcima. U ovome kontekstu ono je samo sredstvo zabave i šale jer *njegova prošlost* im to omogućuje. Nije slučajno da je za ovaj događaj izabrano siroče s kojim se cijelo selo može šaliti. Nigdje nećemo pronaći slične događaje s djetetom rođenim u obitelji sa živim roditeljima jer ono ne pruža nikakav *materijal* za šalu. Štoviše, ono se ne dira jer je to dijete ono jedino *pravo* i *sveto* dijete.

Kada govorimo o djeci u obitelji i djeci izvan obitelji najčešće njihov život i ponašanje vezujemo uz majke. Građa nam također govori o ulogama i djelovanju majki, dok se očevi ostavljaju po strani. Razlog tome leži u činjenici kako se smatralo da sve što je vezano za djecu je ženski posao, a muškarci se u to ne miješaju. Spolna hijerarhija je izuzetno snažna pri čemu se muškarci nalaze na vrhu, a žene na dnu. Kada se piše o muškarcima, spominje ih se u

kontekstu poslova, gospodarstva i moći koji uživaju. Ženski i muški svijet je strogo određen te nema miješanja tema između ova dva svijeta. Iz tog razloga, zanimljivo je obratiti pažnju na slijedeći citat koji nam donosi razgovor muškaraca o jednoj prilično *ženskoj* temi:

Nego jeste li čuli kako je Pera strado? Koji Pera? Ta ima ji' dosta u selu. Pera M. Kako? Ostavila ga negova lipa Mara. (...) Siroma' Petar! Moji ludi, teško je danas za udovce, osobito sridovične lude. Bome zlo! Danas svaka udovica traži, da joj pripišeš bar polovicu grunta, a k tomu ne će nijedna na dite. Ne će, ne. Čuo sam i ja, kad sam bio pokojnom Luki u svatova, kako je Manda kazala, da se ne bi ni na pečeno dite udala. Manda je bila onda oko dvadeset i pet godina, pa se i zbilja nije udala. Pa zašto bi se i udavale? Znaš, kako udovice kažu: Muža ne želim, gaća ne kroyim.

Jurić, Bartol. 23: 298 str.

Ovaj razgovor nam pokazuje kako i muškarci pričaju o temama koje bi često pripisali isključivo ženama. Prepričavanje događaja iz sela s osobnim komentarima vodi nas na zaključak kako ne možemo govoriti o strogoj podjeli muškog i ženskog svijeta. Mogli bismo reći da i muškarci *tračaju*, koliko god to pripisivali samo ženama. Također, ukazuje nam na postojanje svijesti kod muškaraca o teškoći života udovica, pogotovo s malo djecom. Žene su izbjegavale udovce, ponajviše radi male djece jer su predstavljala dodatni teret koji nije njihov vlastiti, kao u slučaju njihove rođene djece. Ovo je jedini primjer iz građe koji jasno pokazuje da su muškarci zaista uključeni u taj ženski svijet i svakidašnje probleme udovaca i udovica. Građa većinom opisuje *stanje na terenu*, bez njezinih sudionika te stoga ovaj citat predstavlja jednu zaista zanimljivu crticu iz perspektive muškog svijeta.

U trećem dijelu *Upitnice*, točnije u dijelu o *Narodnoj duši*, Radić kroz poglavlja o poeziji i vjerovanjima nastoji otkriti i zapisati seosku književnost. Ovdje pronalazimo pjesme, pripovijetke, priče, basne, zagonetke i brojna tadašnja vjerovanja duboko usađena u ljudima. Velik broj materijala i zapisa govori nam o bogatstvu usmene i pismene književnosti koja potječe sa sela. U analiziranoj građi možemo pronaći mnoštvo zapisanih pripovijetki, ali vrlo malo se u svojoj priči oslanjaju na siročad ili drugu djecu izvan obitelji. Ona opet ostaju izostavljena iz šireg konteksta seoskog života i kulture življenja.

Uvid u živote i položaj djece izvan obitelji, osim u samim zapisima proizašlim iz pitanja *Upitnice*, možemo pronaći i u opisima samih pripovjedača. Pri zapisivanju pripovijetki autori su ukratko zapisivali i svoje pripovjedače pritom opisujući njihovo podrijetlo i razinu

obrazovanja. Upravo u tim opisima pronalazimo i tri opisa djece izvan obitelji: posvojenog djeteta, nezakonitog djeteta i djeteta u službi:

Suzana Heimbürger, 14 godina, rodom iz Vukovara, od siromašnih roditela. Otac joj je u Americi, a mati živi siromašno u Vukovaru, pa ju je uzeo k sebi nezini ujak Jakob Schwager, trgovac u Podgajcima. Suzana pomaže u trgovini a i u kuhanu ujni. Znade čitati i pisati. Čita različne romane, kao na pr. „Nevino odsuđeni“, „Nevina u ludnici“; drži knjige društva sv. Jeronima i Matice hrvatske. Nije putovala nikuda, nego iz Vukovara u Podgajce u 13. godini. Išla je u susjedna sela. Ujak joj nema djece i misli je oskrbiti.

Lesar, Juraj. 11 (2): 277 str.

Lubica Lilić, 12 godina, rodom iz Orolika, kotara vinkovačkoga, služavka kod mene. Znade čitati, jer je išla 4 godine u školu u Oroliku. Sada čita koju školsku knjigu, što joj dadem. Doputovala je iz Orolika k meni u Podgajce, jer nema majke. Otac joj je jako siromašan, bez kuće i kućišta. I on služi. Ima još dvoje djece, koji također služe. K meni je došla u 11. godini, da me poslužuje samo za odijelo i hranu. Dijete vrlo dobro za djecu, a i poslušno.

Lesar, Juraj. 11 (2): 278 str.

Josip Han, 14 godina, učenik IV. razreda (2. godine), rođen u Podgajcima. Vrlo dobro čita i piše. Rado čita knjige iz učeničke knjižnice: „Bršlan“, „Vjerni drug“, „Mali Dobrotvor“, „Smile“, knjige društva sv. Jeronima. Vrlo dobar đak. Nije putovao nikud, nego u susjedna sela. On je nezakonito dijete od Židovke i katolika. Roditelji mu još nijesu vjenčani, a svako je još u svojoj vjeri. Otac mu je Ilija po zanatu kolar, putuje u Bosnu. On je Josipa naučio pripovijetke.

Lesar, Juraj. 11 (2): 279 str.

Prva pripovjedačica je, uvjetno rečeno, posvojeno dijete. Iako ima žive roditelje, zbog izrazitog siromaštva odlazi živjeti i raditi kod ujaka. Budući da on nema djece, namjera mu je brinuti se o njoj i pružiti joj odgovarajuću skrb. Ovdje ne možemo govoriti o posvajanju u strogom smislu riječi već o prijelaznom obliku koji je najčešće i bio prisutan u ono vrijeme. Preuzimanje brige bez zakonskog uređenja određivalo je tadašnji oblik posvajanja kojem bi bolje odgovarao naziv *skrbljenje*. Druga pripovjedačica je dijete iz jednoroditeljske obitelji, koja zbog siromaštva odlazi u službu. Iako je za ono vrijeme bilo karakteristično da se udovac s malom djecom vrlo brzo ponovno oženi, u ovom slučaju otac je ipak ostao sam. Razloge tome možemo tražiti u činjenici kako su bili jako siromašni što mu je otežavalo pronalaženje druge životne družice. Treći pripovjedač je dijete rođeno izvan braka, nezakonito dijete koje živi s oba roditelja. On je najbliži obliku djece u obitelji, ali budući da roditelji nisu sklopili brak, što ujedno predstavlja i sinonim za obitelj, smatrao se nezakonitim djetetom i samim time djetetom izvan obitelji.

Ova tri primjera pokazuju nam žive primjere kazivača i njihove životne situacije što predstavlja rijetkost u analiziranim rukopisima. Osvrćući se na širu sliku sela i govoreći u globalu za cijelu seosku zajednicu gubi se ona posebnost koja karakterizira svakog pojedinca. Životne priče se stapaju u jednu veliku, a posebnosti i izuzeci se opisuju u kratkim crtama. Upravo ova tri opisa djece pokazuju nam da sve ono što smo pročitali općenito zaista ima podlogu i priču iza sebe. Napokon dolazimo do pravih, za nas *živih*, pripovjedača, i njihovih životnih situacija.

U seoskoj književnosti veliko mjesto zauzimaju pjesnički oblici. Upravo kroz pjesme možemo puno toga saznati o životu jer se kroz njih opisivao svaki događaj. Bogatstvo poezije i pjesama omogućuje nam uvid u svaki događaj koji se dogodio u selu. Vrlo često možemo i u njima pronaći i opise ljudi i njihovih života. Kada u tim pjesmama tražimo djecu, većinom nalazimo na pjesme o mladićima i djevojkama starije dobi pred udaju ili ženidbu, a jako rijetko o samoj djeci. U analiziranim rukopisima pronađena je samo jedna pjesma koja govori o siročadi, točnije djevojci pred udaju:

*Prelo prelo u cara Lazara,
U tom prelu sirota Marica,
Tanko prela, mudro pogledala,
Pogledala u cara Lazara,
Al govori Lazareva majka:
Ajde, Lazo, da te ženi majka,
Koji ćemo prosit divojaka? –
Prosi, majko, sirotu Maricu.*

*Al govori Lazareva majka:
Al u Mare bila dara nema.
A govori sirota Marica:
Ne budali, Lazareva majko:
Ako j' moja i umrla majka,
Bile mi je saložila dare.
Starom svatu pribijelo platno,
Milom kumu tananu košulu.*

Lovretić, Josip. 4: 106 str.

Ovaj citat nam pokazuje kako postoje i pjesme s motivom siročadi koje su se pamtile i pjevale u narodu. Ovdje nemamo primjer djeteta siročeta već djevojke, spremne na udaju. Najčešće su se pjevale pjesme o djevojkama i mladićima koji ih dolaze prosi ti se stoga ova pjesma uklapa u cjeloviti repertoar pjesama na ovu temu. Mladić se želi oženiti, ali majka mu brani

jer je djevojka siroče. Situacija savršeno ocrtava stvarno stanje gdje smo u prethodnim citatima mogli vidjeti kako se siročad jako rijetko udavala i ženila. Djevojka, svjesna razloga majčinog protivljenja, napominje kako ju je majka opskrbila svime potrebnim za svadbu. Ona postaje vrijedna samo na temelju ostavštine koju posjeduje. Situacija u stvarnosti je bila bitno drugačija. Koliko god bogatstvo kasnije posjedovala, siročad zauvijek ostaje siročad. Također, ova pjesma je posebno vrijedna ako napomenemo da je jedina pronađena u istraživanoj arhivskoj građi koja govori o temi siročadi. Pokazuje nam kako se tema siročadi može pronaći i u drugim poglavljima iz *Osnove*, a ne samo gdje se opisuju vrste ljudi prema različitim kriterijima, kao u poglavlju *Život*.

Nakon opisa pripovjedača, autori rukopisa i monografija zapisivali su pripovijetke ispričane od strane njihovih kazivača. Većina tih pripovijetki prenosila se usmenim putem i nikada prije nije bila zapisivana. Ljudi su većinom te pripovijetke čuli od svojih roditelja, učitelja, rodbine i ostalih ljudi iz sela, ali i dalje. Često su pripovijetke putovale od sela do sela zajedno s ljudima prelazeći tako desetke kilometara. Sve te pripovijetke, svaka na svoj način, ocrtavale su poželjne ljudske osobine i isticale ih, a sve negativne i grešne kažnjavale da se ne bi ponovile. Među mnoštvom pripovijedaka s različitim tematikama, pronađene su i četiri pripovijetke koje govore o djeci izvan obitelji:

Bila jedna žena. Ona se udala i zatekla dvoje djece, a jedno je još rodila. Ona je uvijek tukla ono dvoje djece, a svoje nije. Nena sestra kadgod je k noj dolazila, govorila je: „Zašto ti tučeš uvijek tu djecu?“ Ma, kad nisu moja! „To je grijehota“, rekla joj sestra. Jednom je opet došla sestra k noj, a maćuha skuhalo dvoje jaja onoj dvoje djece. Sestra je upita: „A što ćeš dati ovomu svojem djetetu?“ – „Svako ovo dijete dat će od svoga jajeta po polak, pa će opet moje dijete imati čitavo jaje, a nima će samo ostati po pola svakom. Eto vidiš, opet moje dijete ima više, nego oni, kad hoćeš, da znaš“.

Lesar, Juraj. 11 (2): 285 str.

Prva pripovijetka nam govori o odnosu maćehe prema svojoj pastorčadi. Kao što je i prije rečeno, ovaj odnos je bio izuzetno distanciran i hladan. U većem broju slučajeva, pastorčad je teško živjela s novom majkom, često puta na granici preživljavanja. Upravo takav slučaj opisuje i ova pripovijetka gdje se dolaskom novog djeteta u obitelj, učvršćuje veza između muškarca i žene, a brišu se sve veze sa starijom djecom. Dijeljenjem svoje hrane sa mlađim polubratom ili polusestrom ujedno pokazuje i vrijednost samog djeteta. Dok pastorčadi nakon podjele ostaje pola jajeta, novom djetetu pripada cijelo jaje te se time kazuje kako to novo

dijete vrijedi kao cjelina jer živi u obitelji s oba roditelja, a pastorčadi ostaje pola jajeta jer i *vrijede* polovično, tj. žive samo s jednim roditeljem.

Bio čovjek i žena. Imali su jedno dijete. Dijete prodadu trgovcu. Trgovac ga odnese u šumu pa ga tamo ostavi. Kraj šume u jednoj kolibi živio jedan čovjek, a nije nikada imao djece. Čuje, gdje dijete plače, pa dođe po nega i uzme ga pa ga hranio do jedanaest godina. Dođe k tomu čovjeku trgovac, koji je to dijete bacio, da pije vode. To dijete donese mu vode. Kad se trgovac napio vode, napiše pismo i to pismo po ovomu djetetu pošale svojoj ženi. U pismu je napisao, da žena ubije to dijete. Dijete dođe do jednoga gostioničara, kod kojega su bili momci. Oni otmu od djeteta pismo pa izderu to pismo i napišu drugo, da čim dijete k ženi trgovčevoj dođe, neka ga oženi. Kad dođe trgovčevoj kući, dade to pismo negovoj ženi. Ona pročitava, isprosi djevojku i skupi svatove. Kad je došao trgovac, upita ženu, šta je to uradila. Ona reče: da nisi pisao, ne bi to radila. Trgovac pošle mladoženu, da donese iz vinograda tri grozda. U vinogradu je bio čuvar, pa čim je tko došao blizu, onog je ubio. Mladožena sretan, nije ga čuvar vidio i nije ga ubio, te donio tri grozda trgovcu. Trgovac se začudi, dođe samo do vinograda, čuvar nije poznao trgovca, ubije ga, pa je sada mladožena postao gazda na trgovčevu imutku.

Lesar, Juraj. 12 (1): 140 – 141 str.

Druga pripovijetka donosi priču o siročetu koje je spretnom okolnošću postao bogat čovjek. Za razliku od prve pripovijetke, druga sa sobom donosi snažnu moralnu poruku: Ne čini ništa što ne želiš da se dogodi tebi. U ovoj priči dijete nije postalo siroče smrću roditelja već odricanjem i prodajom od strane roditelja te postaje prepušteno na milost i nemilost trgovca. Njegovom okrutnošću dijete još malo ostaje bez života, ali spretnim okolnostima na kraju završava gospodarem trgovčevog imanja te postaje trgovčeva kazna za sva loša nedjela. Njegova uloga u ovoj priči je najmanje dječja, ne naglašava se njegova dob, ne stavlja se u njegovu poziciju i ne propituje njegov život kao siročeta već je ono samo oblik izvršenja kazne za trgovca.

Bila je jedna žena i imala jedno dijete. Bila je tako siromašna, da nije imala za što kruha kupiti. Jednom je išla putem i plakala. Jedan je čovjek upita, zašto plače. Ona mu reče, da nema hleba. Čovjek je uputi, da ide na kraj sela, da tamo ima jedna mala kućica, u kojoj ima novaca, a ključ da uzme pa da otključa kućicu i da uzme novaca, koliko hoće. Sobom je ponijela i dijete, koje metne na zemlu, i uzela pregaču pa punu natrpa novaca. A kad je trebalo vrata zatvoriti, morala je s djetetom biti vani. Kad si je napunila pregaču s novcima, ode van, a dijete zaboravila pa je počela plakati i otišla kući. Dođe gospodar kuće, nađe dijete, prepozna, čije je. Otme od žene novce, a nu prijavi sudu. Bude zatvorena, a dijete je hranio, dok je mogao.

Lesar, Juraj. 12 (1): 142 str.

Slično kao i druga pripovijetka, i ova treća sa sobom donosi moralnu pouku. Govori o ženi s malim djetetom, pri čemu ne saznajemo radi li se o udovici ili o ženi s nezakonitim djetetom,

koja u trenutku kada se nađe pred obiljem novaca zaboravlja na vlastito dijete. Njezinim grijehom dijete dobiva bolju priliku u životu, od siromašnog i napuštenog, postaje posvojeno dijete u bogatoj kući. Međutim, u ovoj pripovijetki dijete nema glavnu ulogu, već je ona dana ženi, koja zbog svoje pohlepe biva kažnjena. Također, i ovdje je dijete u sporednoj ulozi, kao i u prethodnoj pripovijetci, ostaje u pozadini priče i služi za dodano naglašavanje moralne pouke. Prepričavajući ove pripovijetke nastoji se kod ljudi pobuditi osjećaj moralnog ponašanja i donošenja pravih odluka.

Bila maćiha i imala dvije kćeri. Dok su male bile, ostale su kod maćihe, ali kad su porasle, umijesi maćiha jednu veliku pogaču i otprati prvu u svijet. Idući nekoliko dođe do jednoga velikog blata. Sad poviče blato: „Odgrni me, djevojko, jer sam se zdravo sabio!“ Djevojka bješe dobra, odgrne blato i pođe lijepo. Opet idući nekoliko dođe do jedne kruške, koja je zdravo rodila. Sad zamoli kruška djevojku, da je malo otrese, jer je zdravo rodila, pa joj teško nositi. Djevojka se popne na krušku i prilično je otrese. Opet idući nekoliko dođe do jednog pseta, koje je bilo zdravo od čička načičkano. Sad pseto zamoli djevojku, da ga očička, jer ga zdravo bode. Djevojka opet bješe dobra i iščička pseto. Idući opet nekoliko dođe do jedne furune, koja je slabo gorjela. Sad i furuna zamoli djevojku, da je malo naloži, jer joj zdravo zima. Djevojka i tu bješe dobra, naloži dobro furunu i pođe dale.

Nije dugo išla, dođe do jedne kuće i sjedne pod prozor i stane plakati. Gazdarica od te kuće izađe iz kuće i vidi, gdje djevojka plače – a ta gazdarica bila je vještica – i zapita nu: što plače? Djevojka joj odgovori, da ju je maćiha poslala u svijet, a sad ne može da nađe obitalište. Gazdarica upita nu: hoće li ona da služi, a ona odgovori veselo, da hoće. Sad gazdarica nu odvede u sobu i odredi joj, da svaki dan ima tri sobe, tri kuhine i tri podruma očistiti; ako to uradi, da će dobiti na mjesec pun tigan dukata. Djevojka joj rekne, da može to dragovoljno uraditi. Sad gazdarica otiđe od kuće, a djevojka počne svoj posao brzo raditi. Kad je došla do podruma, ona čisti, a ono se sve povraća. Kad je to više puta tako bivalo, uplaši se i počne bjegati. I u onaj par kad je počela bjegati, sva je bila dukatima osuta. Sad je gazdarica počne juriti, ali je ona bila posakrivana kod furune, kod pseta, kruške i kod blata i sretno utekla kući. Kad je došla kod kuće, počne je maćiha i maćihina rođena kći lubiti, kad su vidjeli, da je sva osuta dukatima.

Maćiha stade sad i svoju kćer goniti, nek ide tamo, i umijesi joj veliku pogaču i otpremi je u svijet. Kad je ona došla do blata, zamoli blato, da ga malo odgrne, ali ova je bila strašno lukava i nije htjela ni kod blata, ni kod kruške, ni kod pseta, ni kod furune ništa pomoći. Kad je došla do one kuće, u kojoj je i nena sestra bila, sjedne pod pengler i stane plakati. Sad ona ista gazdarica izađe iz kuće i zapita je, što plače. Ona odgovori, da traži obitalište. Gazdarica je upita: hoće li da služi? A ona nabusito odgovori: hoću. Sad i nu uvede u sobu i rekne joj, da ima svaki dan tri sobe, tri kuhine i tri podruma očistiti. Ona odgovori, da hoće. Sad gazdarica otiđe od kuće, a ona počne čistiti; ali kad je došla do podruma, pa kad je počela da čisti, a ono se đubre povraća. Ona ostavi sve i počne bjegati; i noj se bilo prilijepilo dukata. Sad vještica počne nu juriti; a djevojka zamoli furunu, da je sakrije. Furuna joj odgovori: „Ti nisi mene podložila, ne ću ni ja tebe sakriti.“ Gazdarica nu stigne i svu djevojku vilama isprobada.

*Koji ima dobro srce, on dobro i prođe,
A koji ima rđavo srce, on rđavo i prođe!*

Smičiklas, Tadija. 18 (1): 154 – 155 str.

Posljednja pripovijetka, za razliku od prethodne tri, vrlo jasno naglašava pouku koja se i navodi na kraju priče. Govoreći o univerzalnoj pouci „Dobro se dobrim vraća“ u svojoj priči preuzima dobro poznate likove iz stvarnosti. U pripovijetci se likovima dodatno naglašavaju dobre i loše osobine s ciljem suosjećanja s glavnom junakinjom. Budući da su maćehe većinom bile okrutne prema svojoj pastorčadi tako i ova maćeha svoje pastorče šalje iz kuće. Na svom putu djevojka iskazuje dobrotu prema svima koje je sreća te joj se sve to vraća u teškim trenucima kad joj je pomoć najpotrebnija. Po povratku kući, maćeha joj se obraduje jer je dukate donijela sa sobom te vođena pohlepom i svoju kćer šalje u svijet po još dukata. Budući da ova djevojka nije htjela drugima pomoći, nitko nije ni njoj pomogao te je nesretno skončala. Priča ne govori o životu djevojke kao pastorčeta te ne saznajemo njezin položaj u kući prije odlaska, ali samim tjeranjem iz kuće od strane maćehe možemo pretpostaviti da je to bio klasičan odnos maćehe i pastorčeta poznat nam iz prethodnih citata. Ona se uzima kao glavna junakinja jer se moramo suosjećati s glavnim junakom, a činjenica da nema majke upravo to čini. U svim ovim pripovijetkama izostavlja se pitanje djeteta kao pastorčeta, siročeta ili nezakonitog djeteta već se samo koristi kao sredstvo izazivanja osjećaja suosjećanja i žalosti. Zbog toga ove pripovijetke nisu ljude učile o teškoći življenja djece izvan obitelji već su samo prenosile određene moralne pouke koje se i nisu previše odnosile na stvarni život djece izvan obitelji već na život cjelokupnog stanovništva.

5. 2. OBRADA PODATAKA I REZULTATI

U prethodnom poglavlju analiza rukopisa i objavljene građe o djeci izvan obitelji prikazana je izdvajanjem citata koji se odnose na temu ovog rada i njihovom interpretacijom. Kako bi se što bolje prikazala i proučila djeca izvan obitelji te istražila njihova zastupljenost u tekstovima rukopisa i objavljene građe, provest će se komparativna analiza izdvojenih citata tekstova, autora i zastupljenih pojmova prema nekoliko kriterija:

- 1.) zastupljenost citata u poglavljima Radićeve *Upitnice*,
- 2.) zastupljenost oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima,
- 3.) poglavlja u rukopisima i monografijama koja obrađuju djecu izvan obitelji,
- 4.) zastupljenost oblika djece izvan obitelji kod analiziranih autora.

Istraživanje se fokusiralo na regiju Slavoniju te su od ukupno 258 rukopisa koji pripadaju *Staroj zbirci* Odsjeka za etnologiju HAZU izdvojena 32 rukopisa koji regionalno potječu iz Slavonije. Preliminarnom analizom (pregledom rukopisa po poglavljima) utvrđeno je kako ne postoji veliki broj poglavlja u kojima se može pronaći tema djece izvan obitelji. Stoga je istraživana građa proširena i na pojedine dijelove monografija koji su objavljeni u ZbNŽO – u. Budući da je građa objavljena u ZbNŽO-u, u Arhivu Odsjeka za etnologiju HAZU ne možemo pronaći originalne rukopise jer je politika Odsjeka da sve rukopise koji su objavljeni vraća autorima ili članovima njihovih obitelji. Međutim, u ovo istraživanje su uključeni i ti objavljeni rukopisi jer bi njihovim izostavljanjem namjerno zanemarili građu koja se odnosi na istraživano područje. Također, iako se više ne mogu pronaći u Arhivu i ne postoje u obliku rukopisa to ne znači da nisu bili rukopisi i da nisu pripadali Staroj zbirci.

Uključivanjem objavljene građe u ZbNŽO – u u istraživanje, analizirana građa porasla je na 45 jedinica. Provedenom analizom utvrđeno je da od 45 jedinica njih 18 odgovara svrsi ovoga istraživanja. Matematički gledano, samo 40% (N=18) od ukupne građe obrađuje djecu izvan obitelji i njezine oblike. Razloge tome možemo tražiti u činjenici da su pojedini rukopisi predstavljali samo pojedina poglavlja ili njihove dijelove iz Radićeve *Osnove*. Nadalje, 18 rukopisa i objavljenih poglavlja napisalo je 9 autora pri čemu je 8 poznatih, a jedan ostaje nepoznat (*Ljekaruša*). Najviše zastupljen autor je Luka Lukić s ukupno 7 rukopisa i objavljenih poglavlja koji se odnose na sela Varoš i Klakar⁶.

AUTOR	BROJ RUKOPISA (N)	UDIO (%)
Bogdešić, Pero	1	5,55%
Filakovac, Ivan	2	11,11%
Jurić, Bartol	1	5,55%
Lesar, Juraj	2	11,11%
Lovretić, Josip	2	11,11%
Lukić, Luka	7	38,88%
Ljekaruša	1	5,55%
Smičiklas, Tadija	1	5,55%
Varnica, Šime	1	5,55%

TABLICA 1: Popis autora i njihov udio u analiziranoj građi

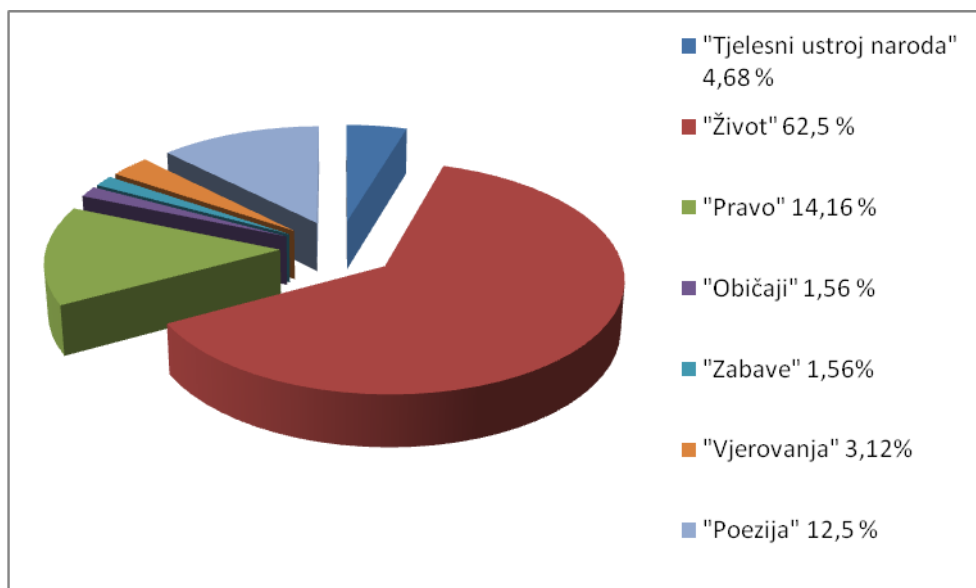
⁶ Monografija *Klakar* je trenutno u postupku objavljivanja.

Zastupljenost citata u poglavljima Radićeve *Upitnice*

Tekst koji predstavlja utemeljenje etnologije kao znanosti i koji je usmjerio njezin rad u slijedećih nekoliko desetak godina je Radićeva *Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu*. Sastoji se od dva dijela, teorijskog u kojem se objašnjava pojam naroda i *narodznanstva* te *Upitnice*, niza pitanja prema kojima su i napisani analizirani rukopisi i objavljena poglavlja. Detaljno propitujući svaki aspekt ljudskog života, Radić nastoji stvoriti cjelokupnu sliku seoskog čovjeka i društva u cjelini. Podijelivši *Upitnicu* na poglavlja (Prilog 1.) koja obuhvaćaju ljudski život, omogućuje nam analizu svakog poglavlja ponaosob.

Provedenom analizom među poglavljima pronađeno i utvrđeno 64 citata koji se odnose na djecu izvan obitelji, njihov život i položaj u društvu. Na temelju citata izvršena je analiza zastupljenosti izdvojenih citata u poglavljima Radićeve *Osnove*. Vidljivo je kako od 12 poglavlja, njih 5 ne sadrži niti jedan citat o djeci izvan obitelji, tj. u njima ne možemo pronaći niti oni govore o djeci izvan obitelji. To su poglavlja: *Priroda (narav) oko čovjeka*, *Jezik*, *Životne potreštine*, *Rad i Iskustvo*, *znanje i mudrovanje*. Razloge ovome možemo pronaći u činjenici kako analizirani rukopisi i objavljena poglavlja nisu cjelovita djela, tj. odnose se samo na pojedina poglavlja *Upitnice*. To je najviše vidljivo kod posljednjeg poglavlja *Upitnice*, *Iskustvo, znanje i mudrovanje* koje je napisano samo kod dva autora, Lovretića i Lukića, ali bez spominjanja djece izvan obitelji. Njih dvojica su ujedno i jedini autori cjelovitih rukopisa sa svim obrađenim poglavljima iz *Upitnice*.

GRAFIKON 1: Zastupljenost citata u poglavljima Radićeve *Upitnice*

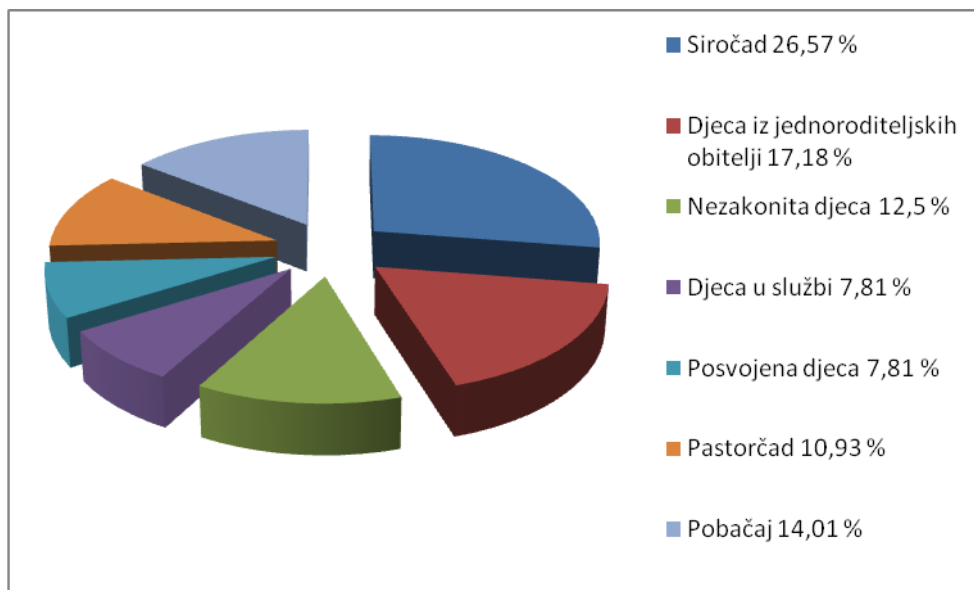
Iz Grafikona 1 vidljivo je kako najveći broj citata, njih 62,5% (N=40) pripada poglavlju *Život* što je sasvim razumljivo. Ovo poglavlje se direktno odnosi na život u zajednici i propituje sve oblike obiteljskih i socijalnih veza u seoskom društvu. Opisuje se svaki član zajednice, njegova uloga i položaj u obitelji i društvu i nitko pritom ne ostaje izostavljen. Upravo radi toga ovdje pronalazimo najviše citata koji se odnose na djecu izvan obitelji jer donosi opise članova društva, a i sami citati koji se odnose na djecu izvan obitelji većinom su opisni. Najmanje citata o djeci izvan obitelji pronalazimo u poglavljima *Običaji* 1,56% (N=1), *Zabave* 1,56% (N=1), *Vjervanja* 3,12% (N=2) i *Tjelesni ustroj naroda* 4,68% (N=3). Ova poglavlja se odnose na pojedine dijelove seoskog života i života pojedinca te se u opisima samih događaja i priča ne donose doživljaji pojedinaca već grupni opisi situacija. Iz toga razloga je mali broj citata u ovim poglavljima koji se odnose na djecu izvan obitelji. Preostala dva poglavlja, *Pravo* i *Poezija*, imaju podjednak broj citata o djeci izvan obitelji i nalaze se na sredini ljestvice po broju citata. Poglavlje *Pravo* koje obuhvaća 14,06% (N=9) citata odnosi se većinom na pravo uređenje, tj. njegovo izostajanje, nezakonite i posvojene djece, a poglavlje *Poezija* sa 12,5% (N=8) citata obuhvaća većinom pripovjedače i pripovijetke o djeci izvan obitelji te jednu pjesmu. Sveukupno gledajući, možemo zaključiti kako su djeca izvan obitelji sastavni dio poglavlja *Osnove*, tj. zastupljena su u 58,33 % (N=7) poglavlja. H1

Zastupljenost oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima

Naslov ovog diplomskog rada jasno sugerira kako će se istraživanje koncentrirati na djecu izvan obitelji, što najčešće tumačimo kao siročad. Međutim, u analiziranoj građi, osim pojma siročadi nailazimo i na druge oblike djece izvan obitelji koja su određena različitim pojmovima, djeca udovaca i udovica ili jednoroditeljske obitelji, nezakonita djeca, posvojena djeca i pastorčad. Svi oni pripadaju pojmu djece izvan obitelji jer ne odrastaju u cjelovitoj obitelji. Upravo je cjelovita obitelj, tj. bračna zajednica muškarca i žene s rođenom djecom, u rukopisima i objavljenim poglavljima doživljavana kao *ona prava*, a sva djeca izvan ove zajednice identificirana su kao siročad, bez obzira imaju li žive roditelje ili ne. Osim njih, pod pojam djece izvan obitelji, za potrebe ovog rada, uvrštena su i djeca koja odlaze u službu, služinčad, jer su to najčešće bila siročad ili djeca iz jednoroditeljskih obitelji. Međutim, stavljena su pod drugi pojam jer se, osim njih, u ovoj kategoriji mogu pronaći i djeca s oba živa roditelja, ali u teškim ekonomskim prilikama, koja su također odlazila iz svojih obitelji u

druga sela, pa i gradove, i rijetko su se vraćala kući te su stoga odrasla izvan obitelji. Posljednja kategorija u ovoj analizi je pobačaj, koji direktno ne govori o djeci jer ona nisu ni rođena, ali predstavlja oblik rješavanja djece i zastupa svu onu djecu koja nisu rođena te samim time i nisu dio obitelji. U nastavku slijedi Grafikon 2 koji prikazuje zastupljenost oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima:

GRAFIKON 2: Zastupljenost oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima

U analiziranim citatima najviše je zastupljena siročad, 26,57% (N=17), kao što je vidljivo iz Grafikona 2. Prevladavaju nazivi *siročē*, *sirota*, *sjeroče* i sl. pri čemu se jasno naglašava razlika između *siročeta* kao siromašnog djeteta i *siročeta* kao djeteta bez oba roditelja. Druga po redu zastupljenosti pojmova u citatima su djeca iz jednoroditeljskih obitelji, njih 17,18 % (N=11), pri čemu su zastupljenije udovice s malom djecom, 63,63 % (N=7) od udovaca s malom djecom, 36,36 % (N=4). Razlog tome leži u činjenici kako su se udovci puno prije i brže ponovno ženili nakon smrti žene za razliku od udovica kod kojih je to bila jako rijetka praksa. Pobačaj, 14,06 % (N=9) zauzima treće mjesto po učestalosti javljanja u analiziranim citatima što nam pokazuje kako je ova praksa rješavanja neželjenog djeteta bila itekako prisutna u istraživanim područjima. Djeca rođena izvan institucije braka, tj. nezakonita djeca obuhvaćaju 12,5 % (N=8) analiziranih citata i tu se ubrajaju djeca rođena u zajednici muškarca i žene, ali koja nije u zakonskim okvirima braka i djeca iz jednoroditeljskih obitelji, točnije djeca rođena iz veze koja nije okrunjena brakom, a ta djeca žive samo s majkom. Djeca u službi i pastorčad se nalaze u 10,93 % (N=7) analiziranih citata i nalaze se pri dnu

zastupljenosti oblika djece izvan obitelji u analiziranim citatima. To ne znači da ih je najmanje bilo u društvu već da se slabo o njima pisalo jer su prijelazni oblik između djece izvan obitelji i djece u obitelji. Ponegdje se jasno naglašava da dolaze iz cjelovitih obitelji ili da su siročad, ali samo kad se govori o dječjem radu. Ne naglašava se njihov položaj kao pojedinaca niti ih se obrađuje kao posebnu skupinu djece. Najmanje citata odnosi se na posvojenu ili udomljenu djecu, njih 7,81 % (N=5), i većinom ih pronalazimo u poglavlju *Pravo*, te se također ne obrađuju kao posebna skupina djece. Praksa posvajanja djece u to doba ipak nije bila široko zastupljena, a razloge tome najviše pronalazimo u teškoj ekonomskoj situaciji koja nije omogućavala povećanje broja članova obitelji, pogotovo onih koje *nisu morali* prihvatiti, tj. nisu djeca rođena u braku članova obitelji. Djecu su većinom posvajali bračni parovi koji nisu mogli imati vlastitu djecu i koji su za ono doba bili dobrostojeći, a takvih parova je bilo malo. Osim njih, djecu su posvajali i one obitelji koje su trebale dodatnu pomoć u kući i u gospodarstvu te ih koristili kao radnu snagu. Ovdje dolazi do miješanja posvajanja i odlaska djece u službu i treba dobro paziti kod razgraničavanja ove dvije kategorije djece izvan obitelji.

Poglavlja u rukopisima i objavljenim poglavljima koja obrađuju djecu izvan obitelji

Kao što je već navedeno, nisu svi autori opisivali sva poglavlja navedena u *Osnovi*. Štoviše, mali je broj onih koji su napisali cjelovite monografije jer je to iziskivalo veliki trud i duži vremenski period pisanja. Jedini sa područja Slavonije koji su to napravili su Josip Lovretić i Luka Lukić. Ostali zapisivači su se posvetili pojedinim poglavljima kako bi donekle udovoljili zahtjevu zapisivanja građe o narodnom životu koje je postavio Antun Radić. Upravo iz toga razloga, kao što je navedeno na prethodnim stranicama, od 45 mogućih jedinica analize, u obzir dolazi njih 18. Prethodno smo analizirali broj i zastupljenost citata u pojedinim poglavljima, a sada će se analizirati poglavlja koja obrađuju djecu izvan obitelji kod izdvojenih autora. Pomoću te analize saznat ćemo kako je koji autor obrađivao djecu izvan obitelji te kojim se poglavljima najviše bavio. U tablicu nije uvrštena *Ljekaruša* nepoznatog autora je nije napisana prema poglavljima iz *Osnove* i sadrži samo opise lijekova i liječenja, ali je uključena u cjelovitu analizu jer pripada Staroj zbirci i govori o jednom obliku djece izvan obitelji, tj. rješavanju neželjenog djeteta, pobačaju.

AUTORI	POGLAVLJA							
	<i>Tjelesni ustroj naroda</i>	<i>Život</i>	<i>Pravo</i>	<i>Običaji</i>	<i>Zabave</i>	<i>Poezija</i>	<i>Vjerovanja</i>	Σ
Bogdešić		I (Život prema dobi)						1
Filakovac		I (Život u zadruzi)		I (Porod. Ženidba, Smrt)			I (Vjerovanja)	3
Jurić					I (Razgovori i zabave zrelih ljudi)			1
Lesar						I (Pripovijetke)		1
Lovretić	I (Posebne pojave)	I (Život u zadruzi, Život u obitelji, Život prema zanimanju i imetku, Život prema dobi, Zločinci i drugi rđavi ljudi)	I (Privatno pravo)			I (Pjesme)		4
Lukić (Varoš)	I (Posebne pojave)	I (Život u zadruzi, Život u obitelji, Život prema zanimanju i imetku, Život prema dobi, Kako živu bolesni i nakazni ljudi, Zločinci i drugi rđavi ljudi)	I (Privatno pravo, Javno pravo)					3
Lukić (Klakar)	I (Posebne pojave)	I (Život u zadruzi, Život u obitelji, Život prema zanimanju i imetku, Život prema dobi)	I (Privatno pravo)					3
Smičiklas						I (Pripovijetke)		1
Varnica		I (Život u obitelji)						1
Σ	3	6	3	1	1	3	1	18

TABLICA 2: Poglavlja u rukopisima i objavljenoj građi koja obrađuju djecu izvan obitelji

Iz Tablice 2 je vidljivo kako kod Lovretića pronalazimo najviše poglavlja, njih četiri, u kojima opisuje djecu izvan obitelji. Slijedi Lukić koji je u obje svoje monografije, o Varošu i Klakaru, opise djece izvan obitelji smjestio u tri poglavlja. Kod Filakovca, kao i kod Lukića, postoje tri poglavlja u kojima pronalazimo opise djece izvan obitelji, ali sa znatnom razlikom. Lukić svoje opise koncentrira u poglavljima *Tjelesni ustroj naroda* (potpoglavlje Posebne pojave), *Pravo* (potpoglavlje Privatno pravo i Javno pravo) i *Život* (potpoglavlja Život u zadruzi, Život u obitelji, Život prema zanimanju i imetku, Život prema dobi, Kako živu bolesni i nakazni ljudi i Zločinci i drugi rđavi ljudi). Ova poglavlja većinom se odnose na same opise ljudi i seoske okoline bez prevelikog osvrtnja na posebnosti ljudskih osobina i načina života. S druge strane, Filakovac o djeci izvan obitelji piše u poglavljima *Život* (potpoglavlje Život u zadruzi), *Običaji* (potpoglavlje Porod.Ženidba.Smrt) i *Vjervanja* (potpoglavlje Vjervanja). Vidljivo je kako je Lukić detaljnije zalazio u opise djece izvan obitelji u svoj poglavlja dok se Filakovac koncentrirao samo na jedno potpoglavlje u svakom poglavlju. Osim toga, Filakovac zalazi u pojedine aspekte čovjekova života ne zadržavajući se samo na opisima pa tako djecu izvan obitelji pronalazimo u svatovskim običajima i vjervanjima tada prisutnim među narodima. Preostalih pet autora, Bogdešić, Jurić, Lesar, Smičiklas i Varnica, o djeci izvan obitelji pišu u samo jednom poglavlju, pri čemu Jurić piše u poglavlju *Zabave* (potpoglavlje Razgovori i zabave zrelih ljudi), a Lesar i Smičiklas u poglavlju *Poezija* (potpoglavlje Pripovijetke). Na taj način proširen je i broj poglavlja u kojima pronalazimo opise djece izvan obitelji.

Zastupljenost oblika djece izvan obitelji kod analiziranih autora

Posljednji kriterij prema kojem je analizirana istraživana građa je zastupljenost kategorija djece izvan obitelji kod autora rukopisa i objavljene građe. Na taj način možemo vidjeti koji je autor o kojoj vrsti djece izvan obitelji najviše pisao. Kategorije djece izvan obitelji i autori koji su pisali o njima prikazani su u slijedećoj tablici:

DJECA IZVAN OBITELJI	AUTORI
Siročad	Filakovac, Lesar, Lovretić, Lukić
Djeca iz jednoroditeljskih obitelji	Bogdešić, Filakovac, Jurić, Lukić
Nezakonita djeca	Filakovac, Lesar, Lovretić, Lukić
Djeca u službi	Lesar, Lovretić, Lukić, Varnica
Posvojena djeca	Lesar, Lovretić, Lukić,
Pastorčad	Filakovac, Lesar, Lovretić, Lukić, Smičiklas, Varnica
Pobačaj	Lovretić, Lukić, Ljekaruša, Varnica

TABLICA 3: Zastupljenost oblika djece izvan obitelji kod analiziranih autora

Iz Tablice 3 vidljivo je kako je jedino Lukić pisao o svim oblicima djece izvan obitelji, dok je Bogdešić pisao samo o jednom obliku djece izvan obitelji, djeci iz jednoroditeljskih obitelji. Zanimljiva je činjenica kako je o pastorčadi pisalo najviše autora, njih šest (Filakovac, Lesar, Lovretić, Lukić, Smičiklas i Varnica), a prethodno smo vidjeli kako se, uz posvojenu djecu, o pastorčadi najmanje pisalo, tj. samo 10,93 % analiziranih citata se odnosi na njih. Najmanje autora je pisalo o posvojenoj djeci, a ako izuzmemo Lesara koji ih spominje samo kao junake pripovijedaka, samo su Lovretić i Lukić pisali o posvojenoj djeci u tadašnjoj situaciji i opisivali njihov život i položaj u društvu. Gledajući općenito, možemo zaključiti kako su oblici djece izvan obitelji bili podjednako zastupljeni kod analiziranih autora te da je njihovo javljanje kod pojedinih autora najviše ovisilo o poglavljima koje je autor obrađivao.

Provedena analiza i interpretacija citata iz analizirane građe pokazuje nam kako prvotna zabrinutost o nepostojanju dovoljno građe za istraživanje nije bila opravdana jer se pokazalo kako materijala na temu djece izvan obitelji u istraživanoj građi zaista ima mnogo. Glavni cilj istraživanja je ostvaren, provedenom analizom utvrđeno je kako su djeca izvan obitelji kao kategorija zastupljena u analiziranim rukopisima, a iz izdvojenih citata saznajemo kakav je bio njihov život i položaj u seoskom društvu onoga vremena. Samim time, možemo reći kako je ovo istraživanje ispunilo svoju svrhu i na jednom mjestu donijelo pregled života djece izvan obitelji s kraja 19. i početka 20. stoljeća u regiji Slavoniji.

6. ZAKLJUČAK

U teorijskom dijelu diplomskog rada *Djeca izvan obitelji u rukopisima Stare zbirke Odsjeka za etnologiju HAZU: etnološki i pedagoški pristup* obuhvatila se tematika djece izvan obitelji, njihovog života i položaja u obitelji i društvu na kraju 19. - og i početkom 20. - og stoljeća na području Slavonije. Temeljno polazište za nastanak ovog rada je Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU u kojem se nalaze rukopisi nastali na temelju Radićeve *Osnove*. Njegovo holističko shvaćanje kulture dovelo je do obuhvatnog i preciznog prikupljanja građe u kojoj su svi aspekti kulture neodvojivi. Prema Radiću, kultura je svojstvo svih ljudskih zajednica, ali unatoč holističkom shvaćanju, dijeli kulturu na dvije vrste, gospodsku i narodnu. Upravo je narodna kultura jedina, prava i autentična kultura. U toj seljačkoj kulturi pronalazimo glavne aktere ovog diplomskog rada, djecu izvan obitelji.

Djetinjstvo se, kao period u kojem dijete akumulira potrebno znanje i iskustvo koje ga modelira u zrelu i potpuno ostvarenu osobu, odvijao donekle sporo i jednolično. Od čedomorstva u Antičkom svijetu, preko srednjovjekovnog negiranja pojma djetinjstva, humanističke revolucije, moralističkog perioda prosvjetiteljstva i romantizma, industrijaliziranog 19. stoljeća do liberalnog 20. stoljeća taj fenomen je, kroz inovativne ideje brojnih mislilaca, poput Platona ili Komenskog, doživio vlastiti preobražaj u ono što danas poznajemo.

Obitelj 19. - og i početka 20. – og stoljeća pripadala je pojmu zadruge, rodbinske ili gospodarke jedinice ili zajednice koju karakterizira veći broj članova s dobnom hijerarhijom članova. Otprilike u to vrijeme dolazi do početka raspada zadruga i formiranja nuklearnih obitelji što predstavlja obitelj kakvu danas poznajemo. Život u zadruzi podrazumijevao je podređenje vlastitih potreba kolektivu. Budući da je to vrijeme nepovoljnih ekonomskih prilika sve se podređivalo radu na poljima i u seoskim gospodarstvima. Pritom su najviše stradali obiteljski odnosi, tj. ne možemo ni govoriti o njihovom postojanju u nekom emocionalnom smislu. Djeca su predstavljala biološki čin koji se mora dogoditi i nije im se pridavala emocionalna komponenta. I ona su od malih nogu naučena na težak život i rad i veoma rano se uključuju u poslove.

U takvim okolnostima bilo je teško odrastati, pogotovo djeci izvan obitelji. Tadašnje društvo nije preferiralo različitosti, pogotovo ne one koje se razlikuju od vjerskih dogmi i načela koja su predstavljala svojevrsni vodič za život. Kako se obitelj držala svetom zajednicom, sve što izlazi iz njezinih okvira u početku je osuđivano na težak život. Tu pripadaju djeca izvan obitelji, tj. njezini oblici: siročad, djeca iz jednoroditeljskih obitelji, nezakonita, posvojena djeca, pastorčad i pobačaj, kao oblik rješavanja neželjenog djeteta.

Lancyeve kategorije *djeteta kao anđela, demoni i pokretne imovine* pronalazimo kod djece izvan obitelji, ali s jednom iznimkom. Dvije kategorije prevladavaju, a jedna ne postoji u ovom istraživanom vremenu. Naravno, riječ je o *djetetu kao anđelu*, koje, budući da sa sobom nosi emocionalnu komponentu, nije ni moglo biti usađeno među ljudima. Kada gledamo odnos djeca u obitelji – djeca izvan obitelji, pojavljuje se kategorija *djece kao anđela* u smislu da djeca u obitelji postaju *anđeli* naspram djece izvan obitelji. Ona, kao produkt bračnog života koji je smatran pravim i svetim načinom života, postaju nevina bića neokaljana grijehom. S druge strane, djeca izvan obitelji, postaju demoni, bez obzira rođena u braku roditelja ili ne, jer svojim prisutstvom podsjećaju okolinu na različitosti koje se tada nisu smatrale poželjnim. Ona su u većini slučajeva neželjena djeca, a prakse njihovog rješavanja su različite, od pobačaja, preko slanja u službu u druge obitelji do potpunog zanemarivanja koje u konačnici dovede do negiranja njihovog pripadanja obitelji. S druge strane, druge dvije kategorije, *djeca kao demoni* i *djeca kao pokretna imovina*, podjednako su zastupljene kod djece izvan obitelji. Slična je situacija i s djecom u obitelji, ali u usporedbi s djecom izvan obitelji puno više dolaze do izražaja.

Na navedenim teorijskim polazištima provedeno je istraživanje i analiza rukopisa i objavljenih poglavlja iz ZbNŽO – a koji pripadaju *Staroj zbirci* Odsjeka za etnologiju HAZU. Od 45 jedinica koje potječu iz Slavonije 18 je sadržavalo pojmove djece izvan obitelji i opisivalo njihov život i položaj. Analizirana građa nam pokazuje kako su sva djeca koja nisu pripadala cjelovitoj obitelji smatrana *sirotima*, bez obzira imaju li žive roditelje ili ne i žive li s njima ili ne. Većinom prevladavaju opisi života djece izvan obitelji s vrlo malo stvarnih primjera života. Izdvajaju se poglavlja *Običaji*, *Poezija*, i *Vjerovanja* koja nam pokazuju u djecu izvan obitelji u kontekstu primjenjivanja njihove životne situacije u svakidašnjim praksama pričanja o vjerovanjima, pjevanju pjesama i odigravanju običaja. To nam potvrđuje

kako su ona zaista postojala u tadašnjem životu jer su ljudi u pjesmama, pripovijetkama i vjerovanjima pričali o likovima iz svoje okoline i koja nastaju na temelju stvarnih osoba.

Stotinjak i više godina kasnije nakon što je građa sakupljena, čitajući i obrađujući je za odabir teme djece izvan obitelji, pokazalo se da se doista radi o nezaobilaznim i bogatim materijalima koji postaju svedoci jednog drugog vremena. Zahvaljujući njima danas možemo istraživati prošlost i analizirati probleme i postupke koji govore o djeci izvan obitelji. Iako se građa od koje se polazi u ovome radu odnosi na vremenske i prostorne prilike rane hrvatske etnografije kraja 19. – og i početka 20. – og stoljeća, ona ujedno predstavlja i vrijedne izvore za interdisciplinarno proučavanje. Etnologija će se koncentrirati na život i kulturu djece izvan obitelji, dok će se pedagogija okrenuti odnosima i socijalnim vezama koje ona uspostavljaju i *žive*. Stoga ovo istraživanje predstavlja prvi korak u daljnjem nastavku istraživanja tadašnjeg vremena i ostvara prostor za nove teme, poput djece u obitelji, obrazovanja, nagrađivanja i kažnjavanja, igre i sl. Osim toga, ovaj rad predstavlja i prilog *novoj* povijesti pedagogije koja kroz kombinaciju kvalitativne i kvantitativne metode i interdisciplinarne obrade teme pokazuje kako je moguće provesti povijesno pedagoško istraživanje koje ne uključuje važne pedagoške ličnosti ili institucije. Povijest pedagogije treba se otvoriti novim temama koje uključuju interdisciplinarnu suradnju s drugim humanističkim znanostima. Autoričina želja je da istraživanje ovih rukopisa ne ostane samo na ovome radu već da on potakne nova istraživanja i da probudi svijest o postojanju jedne vrlo bogate i vrijedne građe koja se čuva u Odsjeku za etnologiju HAZU.

LITERATURA

- Babić, N., Irović, S. (2003) Dijete i djetinjstvo u pedagoškoj teoriji i edukacijskoj praksi. U Babić, N., Irović, S. (ur.) *Dijete i djetinjstvo: teorija i praksa predškolskog odgoja: zbornik radova*. Osijek: Visoka učiteljska škola, Grafika, str. 13 – 34.
- Batinić, Š. (2013) *Kao Hlapić i Gita. Siročad u Hrvatskoj potkraj 19. i početkom 20. stoljeća*. Katalog izložbe. Zagreb: Hrvatski školski muzej.
- Bašić, S. (2011) (Nova) slika djeteta u pedagogiji djetinjstva. U Maleš, D. (ur.) *Nove paradigme ranog odgoja*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za pedagogiju, str. 19 – 36.
- Belaj, V. (1998) Povijest etnološke misli u Hrvata. U Čapo Žmegač et. al. (ur.) *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 337 – 357.
- Bertoša, M. (2005) *Djeca uz obrtaljke. Nametnuto ime i izgubljeni identitet (imena i prezimena nahoda u XIX. stoljeću)*. Zagreb: Profil.
- Cunningham, H. (1998) Histories of childhood. *The American Historical Review*. 103 (4), 1195 – 1208.
- Čapo Žmegač, J., Gulin Zrnić, V., Pavel Šantek, G. (2006) Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja. U Čapo Žmegač, J., Gulin Zrnić, V., Pavel Šantek, G. (ur.) *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, str. 7 – 52.
- Čapo Žmegač, J. (1998) Seoska društvenost. U Čapo Žmegač et. al. (ur.) *Etnografija: Svagdan i blagdan hrvatskog puka*. Zagreb: Matica hrvatska, str. 251 - 295.
- Čapo Žmegač, J. (1997) Antun Radić i suvremena etnološka istraživanja. *Narodna umjetnost*, 34 (2), 9 – 33.
- Čapo Žmegač, J. (1996) Konstrukcija modela obitelji u Europi i povijest obitelji u Hrvatskoj. *Narodna umjetnost*, 33 (2), 179 – 196.
- Čulinović Konstantinović, V. (1979) Historijski prikaz etnoloških istraživanja za narodnu kulturu u Hrvatskoj. *Etnološka tribina*, 9 (2), 67 – 88.
- Gavazzi, M. (1978) Sudbina obiteljskih zadruga jugoistočne Europe. U Gavazzi, M. (ur.) *Vrela i sudbine narodnih tradicija kroz prostor, vremena i ljude*. Zagreb: Liber, str. 80 – 94.
- Gudjons, H. (1994) *Pedagogija: temeljna znanja*. Zagreb: Educa.

- Halmi, A. (2005) *Strategije kvalitativnih istraživanja u primijenjenim društvenim znanostima*. Zagreb: Naklada Slap.
- Hameršak, M. (2011) *Pričalice: o povijesti djetinjstva i bajke*. Zagreb: Algoritam.
- Hameršak, M. (2004) Desetljeća Arièsove povijesti djetinjstva. *Časopis za suvremenu povijest*, 36 (3), 1061 – 1078.
- Hardman, C. (2001) Can there be an Anthropology of Children?. *Childhood*, 8 (4), 501 – 517.
- Hlača, N. (2008) Društveni i pravni aspekti napuštanja novorođenčeta. *Društvena istraživanja*, 17 (4-5), 799 – 821.
- Hrvatski enciklopedijski rječnik. (2004) Zagreb: EPH i Novi Liber.
- Jacobi, J. (2009) Between charity and education: orphans and orphanages in early modern times. *Paedagogica Historica*, 45 (1-2), str. 51 – 66.
- James, A. (2001) Ethnography in the Study of Children and Childhood. U Atkinson, P. et. al. (ur.) *Handbook of Ethnography*. London: Sage Publications, str. 246 – 257.
- James, A., Prout, A. (1997) A New Paradigm for the Sociology of Childhood? Provenance, Promise and Problems. U James, A., Prout, A. (ur.) *Constructing and Reconstructing Childhood: Contemporary Issues in the Sociological Study of Childhood*. London: Falmer press, str. 7 – 32.
- Janeković Romer, Z. (2011) O napuštanju, udomljivanju i posvajanju djece u srednjovjekovnom Dubrovniku i Dalmaciji. U Mogorović Crljenko, M. (ur.) *Filii, filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik radova 4. Istarskog povijesnog biennala*. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, str. 15 – 32.
- Key, E. (2000) *Stoljeće djeteta*. Zagreb: Educa.
- Kujundžić, N. (2004) Doprinos braće Radić hrvatskoj pedagogiji. U Vrgoč, H. (ur.) *Doprinos braće Radić hrvatskoj pedagogiji i školstvu*. Zagreb: Hrvatski pedagoško književni zbor, str. 9 – 16.
- Kuterovac Jagodić, G. et al. (ur.) (2003) *Poimanje djeteta i percepcija dječjih prava u Hrvatskoj*. Zagreb: Filozofski fakultet Sveučilišta u Zagrebu.
- Lancy, D. F. (2008) *The Anthropology of Childhood. Cherubs, Chattel, Changelings*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Leček, S., Dugac, Ž. (2007) Majke za zdravlje djece: zdravstveno prosvjetna kampanja Seljačke sloge (1939. – 1941.). *Časopis za suvremenu povijest*, 38 (3), 983 – 1005.

- Leček, S. (1997) *Nismo meli vremena za igrati se ... Djetinjstvo na selu* (1918. – 1941.). *Radovi Zavoda za hrvatsku povijest*, 30 (1), 209 – 224.
- Ledić, J. (1995) Plaidoyer za „novu“ povijest pedagogije. *Napredak*, 136 (1), 84 – 91.
- LeVine, R. (2007) Ethnographic Studies of Childhood: A Historical Overview. *American Anthropologist*, 109 (2), 247 – 260.
- Lozica, I. (2006) Tekstom o terenu. U Čapo Žmegač, J., Gulin Zrnić, V., Pavel Šantek, G. (ur.) *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, str. 237 – 260.
- Maleš, D., Kušević, B. (2011) Nova paradigma obiteljskog odgoja U Maleš, D. (ur.) *Nove paradigme ranog odgoja*. Zagreb: Filozofski fakultet, Zavod za pedagogiju, str. 41 – 66.
- Mijatović, A. (2001) Pogled na hrvatsku pedagogiju na kraju stoljeća. *Napredak*, 142 (2), 143 – 156.
- Mills, R. (2000) Perspectives of Childhood. U Mills, J., Mills, R. (ur.) *Childhood Studies: A Reader in perspectives of childhood*. London: Routledge, str. 7 – 38.
- Mogorović Crljenko, M. (2011) Odnos prema nezakonitoj djeci u istarskim komunalnim društvima od kraja 15. do sredine 17. stoljeća U Mogorović Crljenko, M. (ur.) *Filii, filiae...: Položaj i uloga djece na jadranskom prostoru. Zbornik radova 4. Istarskog povijesnog biennala*. Poreč: Zavičajni muzej Poreštine, str. 146 – 161.
- Munjiza, E. (2009) *Povijest hrvatskog školstva i pedagogije*. Osijek: Filozofski fakultet Osijek i Hrvatski pedagoško – književni zbor Slavonski Brod.
- Muraj, A. (1984) Teorijsko – metodološke zamisli Antuna Radića i njihov utjecaj na etnološki rad u Hrvatskoj. *Etnološka tribina*, 6 – 7, 31 – 36.
- Opća enciklopedija. (1977) Zagreb: Jugoslavenski leksikografski zavod.
- Perić, I. (2002) *Antun Radić: 1868 – 1919: etnograf, književnik, političar*. Zagreb: Dom i svijet.
- Pleše, I. (2006) Jesam li bila na terenu?. U Čapo Žmegač, J., Gulin Zrnić, V., Pavel Šantek, G. (ur.) *Etnologija bliskoga: poetika i politika suvremenih terenskih istraživanja*. Zagreb: Institut za etnologiju i folkloristiku, Naklada Jesenski i Turk, str. 117 – 138.
- Polonijo, I. (2010) *Djeca u obitelji: Antropološki koncepti djece, djetinjstva i obitelji kao prilog razvoju znanstvenog istraživanja djetinjstva u Hrvatskoj*. Zagreb: Filozofski fakultet. Doktorska disertacija

- Polonijo, I., Šešo, L. (2002) Sakupljači etnografske i folklorističke građe iz Dalmacije u rukopisnim kolekcijama ZbNŽO – a i Matice hrvatske pohranjenim u etnološkom zavodu HAZU u Zagrebu. *Etnološka tribina*, 25 (32), 137 – 165.
- Primorac, J. (2010) Arhivska građa Odsjeka za etnologiju HAZU. *Zbornik za narodni život i običaje* 55, 9 – 38.
- Radenka, I. (2001) Mogućnosti metodologije povijesti pedagogije. U Rosić, V. (ur.) *Teorijsko – metodološka utemeljenost pedagoških istraživanja: zbornik radova*. Rijeka: Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, str. 201 – 211.
- Radić, A. (2010) Osnova za sabiranje i proučavanje građe o narodnom životu. *Zbornik za narodni život i običaje*, 55.
- Rihtman Auguštin, D. (1984) *Struktura tradicijskog mišljenja*. Zagreb: Školska knjiga.
- Sekulić – Majurec, A. (2001) Quo vadis, metodologija pedagogije?. U Rosić, V. (ur.) *Teorijsko – metodološka utemeljenost pedagoških istraživanja: zbornik radova*. Rijeka: Filozofski fakultet, Odsjek za pedagogiju, str. 27 – 50.
- Sekulić – Majurec, A. (2000) Kvantitativni i/ili kvalitativni pristup istraživanjima pedagoških fenomena – neke aktualne dvojbe. *Napredak*, 141 (3), 289 – 300.
- Slukan Altić, M. (2011) Hrvatska kako Zapadni Balkan – geografska stvarnost ili nametnuti identitet?. *Društvena istraživanja*, 20 (2), 401 – 413.
- Spajić Vrkaš, V. (1996) *Odrastanje u tradicijskoj kulturi Hrvata: Tučepi*. Zagreb: Naklada MD.
- Spajić Vrkaš, V. (1995) Tradicija i vertikalna klasifikacija obiteljskih odnosa. *Društvena istraživanja*, 4 (4-5), 451 – 464.
- Stein Erlich, V. (1971) *Jugoslavenska porodica u transformaciji: studija u tri stotine sela*. Zagreb: Liber.
- Strugar, V. (2004) Koncept odgojno obrazovnog sustava u pedagoškim djelima braće Radić. U Vrgoč, H. (ur.) *Doprinos braće Radić hrvatskoj pedagogiji i školstvu*. Zagreb: Hrvatski pedagoško književni zbor, str. 17 – 34.
- Šešo, L. (2006) *Razvoj etnološkog istraživanja. Od ideje o „narodoznanstvu“ do moderne hrvatske etnologije*. Zagreb: Filozofski fakultet. Magistarski rad.
- Zaninović, M. (1988) *Opća povijest pedagogije*. Zagreb: Školska knjiga.

SAŽETAK

Kraj 19. i početak 20. stoljeća vrijeme je početka raspada zadružnog života i zadruga, karakterističnih za ovo područje. Upravo je zadruga bila sinonim za obitelj koja, kao kategorija, još nije postojala. Postoje brojna istraživanja o zadrugama, o njezinim ekonomskim i gospodarskim obilježjima, ali ono što nedostaje su istraživanja o njezinim članovima, pogotovo onima najmlađima, djeci. Hrvatska etnologija nije se bavila djecom, a pogotovo ne djecom izvan obitelji, stoga građa o siročadi iz rukopisa Stare zbirke Odsjeka za etnologiju HAZU ima važnu ulogu u predstavljanju ove marginalizirane skupine znanstvenoj javnosti. Zahvaljujući Radiću i njegovom shvaćanju seoskog života kao nedjeljive cjeline, u Osnovi su mjesto našle i male teme poput djece i marginaliziranih skupina kao što su siročad, nahočad i nezakonita djeca, udovice i udovci, nezakonite žene i sl. U radu je provedena analiza rukopisa i objavljenih ulomaka iz ZbNŽO – a izdvajanjem citata koji govore o djeci izvan obitelji. Na taj način stvoren je novi korpus materijala koji na jednom mjestu donosi pregled života djece izvan obitelji s kraja 19. i početka 20. stoljeća s područja Slavonije.

KLJUČNE RIJEČI: obitelj, dijete, djetinjstvo, suvremene studije djetinjstva, djeca izvan obitelji, rukopisi, Arhiv Odsjeka za etnologiju HAZU

ABSTRACT

End of 19th and early 20th century is a period of beginning dissolution of the zadrugas and zadruga life, typical for this area. Zadruga was synonymous for a family, which as a category did not exist. There are a lot of studies on zadrugas, about their economic characteristics, but what is missing are studies of its members, especially about the youngest, about children. Croatian ethnology have not been dealing with children, especially children without a family, so materials about orphans from old manuscript collections of the Department of Ethnology Academy plays an important role in representing the marginalized groups, the scientific community. Because of Radić and his understanding of rural life as an indivisible unity, there are place for small subjects in Osnova, such as childrens and marginalized groups, orphans, foundlings and illegitimate childrens, widows and widowers. This paper provides the analysis of manuscripts and published fragments from ZbNŽO - the separation of quotes that speak about children outside the family. In this way, it is created a new material which in one place provides an overview about the life of children outside the family of the late 19th and early 20th century in the area of Slavonia.

KEY WORDS: family, child, childhood, contemporary studies of childhood, children outside the family, manuscripts, Archives Department of Ethnology HAZU

PRILOG 1.

ANTUN RADIĆ: *OSNOVA ZA SABIRANJE I PROUČAVANJE GRAĐE O NARODNOM ŽIVOTU*

PRVI ODIO

I. Priroda (narav) oko čovjeka

I/1. Kraj i mjesto; I/2. Gore i vode; I/3. Zemlje; I/4. Zrak i vrijeme; I/5. Tlo; I/6. Bilje (drač, trave); I/7. Životinje.

II. Tjelesni ustroj naroda

II/1. Općeniti ustroj tijela; II/2. Posebne pojave.

III. Jezik

III/1. Kojemu narječju pripada govor; III/2. Izgovor i naglas; III/3. Riječi.

DRUGI ODIO

IV. Životne potrepeštine

IV/1. Selo i okolina; IV/2. Kuća i dvorište; IV/3. Zgrade izvan dvorišta; IV/4. Hrana i posuđe; IV/5. Odijelo i obuća; IV/6. Nakit i češljanje; IV/7. Ogrjev i posvjet; IV/8. Pušenje; IV/9. Lijekovi (vraštva); IV/10. Tamanjenje životinja i gamadi.

V. Rad

A. Sprave i oruđe

V/A/1. Lovski sprave; V/A/2. Poljodjelske sprave i oruđe; V/A/3. Sprave za priređivanja vune, lana, konoplje; V/A/4. Sprave za priređivanje živeža; V/A/5. Sprave za vožnju; V/A/6. Sprave i oruđe za izrađivanje razne građe; V/A/7. Sitno domaće oruđe.

B. Poslovi

V/B/1. Lov; V/B/2. Gonjenje stoke (blaga) i živadi; V/B/3. Obrađivanje (obdjelavanje) zemlje; V/B/4. Kućni poslovi; V/B/5. Građevine (zgrade, stanje); V/B/6. Izrađivanje sprava i oruđa; V/B/7. Ličenje i farbanje građevina i sprava; V/B/8. Ženske rukotvorine; V/B/9. Kićenje tkanja; V/B/10. Prijegled dnevnog i godišnjega rada i počinka.

C. Dodatak

V/C/1. Trgovina; V/C/2. Poslovi s upravnom oblašću.

TREĆI ODIO

Prvi dio. Narodno srce.

VI. Život

VI/1. Život u zadruzi; VI/2. Život u obitelji (familiji); VI/3. Život sa susjedima; VI/4. Život prema dobi; VI/5. Život prema zanimanju i imetku; VI/6. Kako živu bolesni i nakazni ljudi; VI/7. Zločinci i drugi rđavi ljudi; VI/8. Vjerski život; VI/9. Škola.

VII. Pravo

A. Privatno pravo

VII/A/1. Obitelj; VII/A/2. Stvari; VII/A/3. Obveze.

B. Javno pravo

VII/B/1. Seoska općina; VII/B/2. Građanski i kazneni postupak; VII/B/3. Kazneno pravo

VIII. Običaji

A. Svakidašnji običaji

VIII/A/1. Običaji kod poslova i rada; VIII/A/2. Pravni običaji; VIII/A/3. Običaji u općenju (druženju s ljudima)

B. Godišnji običaji

VIII/B/1. Domaći (kućni) običaji kod svetkovanja; VIII/B/2. Javni običaji kod svetkovanja

C. Porod. Ženidba. Smrt.

VIII/C/1. Porod; VIII/C/2. Ženidba; VIII/C/3. Smrt.

IX. Zabave

IX/1. Zabave uopće; IX/2. Razgovori i zabave zrelih ljudi; IX/3. Momačke i djevojačke zabave; IX/4. (Dječje) igre (sigre); IX/5. Igra (ples, tanac); IX/6. Svirka; IX/7. Pjevanje (popijevanje).

Drugi dio. Narodna duša.

X. Poezija

X/1. Pjesme; X/2. Pripovijetke; X/3. Priče; X/4. Gatke; X/5. Basne; X/6. Šaljive pripovijetke. Šale; X/7. Zagonetke; X/8. Ljepota prirode i ljudi.

XI. Vjerovanja

XI/1. Postanak i opstanak svijeta; XI/2. Kakove snage ima u svijetu; XI/3. Kakovu snagu imaju neki ljudi; XI/4. Stvorovi kao ljudi; XI/5. Nemani i nakaze; XI/6. Drugi svijet; XI/7. Gatanje; XI/8. Bajanje; XI/9. Vračke (čarolije); XI/10. Sveci. Crkvene stvari.

Treći dio. Narodna pamet (um).

XII. Iskustvo, znanje i mudrovanje

XII/1. Poznavanje prirode; XII/2. Brojenje vremena i stvari; XII/3. Poznavanje zemalja i naroda; XII/4. Poznavanje prošlosti; XII/5. Mišljenje o ljudima i životu; XII/6. Mišljenje o svijetu i životu; XII/7. Poslovice.

PRILOG 2.

RUKOPISNE ZBIRKE S PODRUČJA SLAVONIJE U STAROJ ZBIRCI ODSJEKA ZA ETNOLOGIJU HAZU

Bogdešić, Pero, učitelj

Život i narodni običaji u selu Dragovcima, 1899., SZ 92, 80 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Nove Gradiške: Dragovci

Sadržaj:

1) „Opis sela“; 2) „Povijest“; 3) „Nošnja“; 4) „Svetkovanje“; 5) „Kolo“; 6) „Sijelo, vraćanje“; 7) „Klanje krmaka“; 8) „Karmine (i još nekoja vjerovanja)“; 9) „Ženidba“ (potpoglavlja „Zaruci“, „Kudnja“, „Sabatnica“, „Gotovo, riječ i torba“, „Ugovori“, „Miraz“); 10) „Svatovanje“ (potpoglavlja: „Doček“, „U novom domu“, „Večera“, „Snašino darivanje“, „Ložnica“, „Pirnice“, „Rastanak“); 11) „Još nekoji običaji“; 12) „Udovica“.

Napomena: Rkp. (40 neuvezenih araka); originalna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109)

Format: 21 x 34 cm.

Brakus, Stevan, student filozofije

Trpinja (prema „Osnovi“, s.a., SZ 70, 16 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vukovara: Trpinja

Sadržaj: Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“. Poglavlja: III/1, III/2, III/3; IV/1; V/b/10; VI/6, VI/7, VI/8, VI/9.

Napomena: Rkp. (neuvezene arci). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). Prema „Evidenciji“ može se zaključiti da je građa zaprimljena 1898. god. Što bi moglo odgovarati i godini nastanka.

Format: 21 x 34 cm.

Čolić, Juraj, gimnazijalac

Varoš – etnografska građa, 1899 – 1900., SZ 97, 20 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Varoš

Sadržaj:

Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“. Poglavlja: I/1; VIIIc/2, VIIIc/3, VIIIb/1. Na stranici 20 nalaze se „Zagonetke“ i „Odgonetke“.

Napomena: Rkp. (neuvezeni listovi); originalna paginacija (nedostaju strane 4-8). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Ell(e)ger, Johann Nepomuk, posebnik

Etnografska građa iz vukovarskog kraja (Priroda, Tjelesni ustroj, Jezik), 1897 -1898., SZ 28, 146 str.

Lokalitet: Hrvatska; istočna, Srijem: Svinjarevci

Sadržaj:

I. Dva pisama autora uredništvu ZbNŽO-a (dat. 26/10/1897. i 13/02/1898. god.; 4 str.). II. Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“. Poglavlja: I/1-7 (str. 1-43); II/1,2 (str. 1-74); III/1-3 (str. 1-11). Dodatak: rasprava o napisanoj građi (dat. u Svinjarevcima, 12/02/1898., 15 str.).

Napomena: Rkp. (arci prošiveni koncem); dvostruka paginacija (orig. pag. pojedinih poglavlja pisanih po „Osnovi...“ i rasprave o građi (pag. slovima a-o) + nak. pag. cjelokupne zbirke (str. 1-146) s bilješkom o poglavljima prema Radićevoj „Osnovi...“). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Filakovac, Ivan, učitelj

Etnografska građa iz Retkovaca, 1898 – 1902., SZ 57, 278 str.

Lokalitet: Hrvatska, Slavonija, okolica Vinkovaca: Retkovci

Sadržaj:

Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“. Poglavlja: I/1-7; II/1-1-2; III/1-3; IV/1-9; V/a/1-7; V/b/1-10; V/c/1-2; VI/1-9; VII/a/1-3; VII/b/1-3; VIII/a/1-3; VIII/b/1-2; VIII/c/1-3; IX/1-7 (u poglavlju IX/1-7 umetnut je arak papira na kojem su zabilježene pjesme (uglavnom dvostihovi) na str. 165-192), X/1,2,6,7,8 (u poglavlju X/2 su ukupno 42 pripovijetke na str. 193-220); (u poglavlju X/7 nalazi se ukupno 255 zagonetki i odgonetki na str. 221-227), XI/1-10; XII/1-7.

Napomena: Rkp. (neuvezani arci i listovi; djelomično oštećeni i nečitki). Poglavlja nisu posebno naslovljena, ali svaki odlomak sadrži numeričku oznaku koja označava da je tekst pisan prema „Osnovi...“. Originalna paginacija nije kontinuirana (repaginacija: I. poglavlja

po „Osnovi...” (str. 1-275): II. pjesme vezane uz svadbene običaje (str. 277-278)). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 i 25 x 38,5 cm.

Galović, Marijan, kapelan

Iz Ivankova, s.a., SZ 66, 6 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Ivankovo

Sadržaj:

Obradeno je poglavlje VIII/a/1 po Radićevoj „Osnovi...”.

Napomena: Rkp. (neuvezani listovi). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). Prema evidenciji se može zaključiti da je građa zaprimljena 1898. Originalna paginacija (str. 2 je ponovo prepisana na str. 3).

Format: 21 x 34 cm..

Hahn, Mate (Mato), učitelj

Narodne pjesme u starim zapisima, s.a., SZ 121, 113 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Otok

Sadržaj:

1) „Narodne pjesme u starim spisima”: 19 lirskih pjesama (po sintaksi i jezičnom izričaju mogle bi se datirati u pr.pol. 19. stoljeća, str. 1-106); 2) „Jedno pismo u stihovima vojnika“ naslovljeno: „Ljubezni roditelji moji“ (potpisao dr. D. Boranić nakon prijepisa, str. 107-113).

Napomena: Rkp. (meko uvezana bilježnica malog formata); naknadna paginacija.

Format: 10,5 x 17 cm; 10,5 x 27 cm.

Horvath, Martin, učitelj

Uljanik, 1900., SZ 99, 48 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonske Požege: Uljanik

Sadržaj:

I. Dva pisma autora Akademiji (dat. u Uljaniku 1900.).

II. Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...”. Poglavlja: I/1-5; XII/4 (str. 1-15); „Bilje“ (pogl. I/6, str. 16-24); „Životinje“ (pogl. I/7, str. 25-37); „Tjelesni ustroj naroda”: 1. „Općeniti ustroj tijela”; 2. „Posebne pojave“ (pogl II/1-2, str. 38-48).

Napomena: Rkp. (3 prošivena sveščića od araka papira); naknadna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi SZ: 109).

Format: 21 x 34 cm.

Idaković, Bartol

Crtice iz seoskog života, Narodne pjesme, s.a., SZ 211, 8 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Sikirevci

Sadržaj:

I. Pismo autora uredniku ZbNŽO-a (dat. u Jarugama, 18/10/1931.): „sve što sam Vam napisao jesu istinite crtice iz mog sela“.

II. 1) „Dobro je svašta slušat, ali ne svašta poslušat“ (str. 2); 2) „Mojemu prijatelju“ (lirska pjesma, str. 3); 3) „Baba Eva i njezin lokšir“ (str. 4-5); 4) „Rataru ili sijanje“ (str. 5); 5) „Pismo dragoj iz vojske“ (lirska pjesma, str. 6); 6) „Pjesme djevojačke i momačke u Posavini“ (kraći dvostihovi; str. 7); 7) „Nešto o ljekovitom bilju“ (str. 8).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci ispisani običnom olovkom); originalna paginacija.

Format: 25 x 42 cm.

Ilešić, dr. Fran

Prinos ka historiji jugoslavenskih (narodnih) popjevaka, 1905., SZ 153, 20 str.

Lokalitet: Hrvatska; istočna; Srijem: Ilok; Mađarska: Mohač

Sadržaj:

Zbirka sadrži 12 lirskih pjesama: 7 lirskih pjesama iz ostavštine Jakoba Košara kojih nema u Kuhačevim „Južnoslavjenskim narodnim popjevkama“ (str. 2-10) + 5 lirskih pjesama čije se inačice mogu naći u Kuhača (str. 10-14). Na kraju zbirke nalazi se i jezična analiza pjesama (str. 14-20).

Napomena: Rkp. (neuvezani listovi); naknadna paginacija (str. 1-20).

Format: 17 x 21 cm.

Jurić, Bartol, učitelj

Zabave (ulomci etnografske građe iz Otoka), 1897., SZ 30, 14 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Otok

Sadržaj:

Dijelovi građe vezani uz pogl. IX „Zabave“ Radićeve „Osnove...“. Sv I: „Mlad se Ivo s vojske povratio“ (lirska pjesma, 1 str.); Sv II: sadrži fragment narodne pjesme koja se pjeva u kolu (1 str.); Sv. III: „Svirka“ (obrađena poglavlja: a) „Svirala“, b) „Svirci“, c) „Sviran(j)e“ (12 str.).

Napomena: Rkp. (neuvezani listovi umetnuti u sveske). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). Prema originalnoj paginaciji i „Evidenciji“ može se zaključiti da je veliki dio građe vraćen autoru.

Format: 21 x 34 cm.

Jurić, Bartol, učitelj

Ispravci građe o Otoku J.Lovretića, 1898., SZ 148, 45 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Otok

Sadržaj:

Zbirka sadrži autorove ispravke Lovretićeve građe o Otoku: ispravak riječi (navodi stranice i redak iz originalnog teksta), pravilna tumačenja nekih izraza, dodatna objašnjenja nekih običaja. Integralni dio zbirke su i 4 pisama autora dr. A. Radiću vezana uz građu: a) pismo (dat. u Komletincima, 30/01/1898.); b) pismo (dat. u Komletincima, 27/01/1898.); c) pismo (dat. u Đakovu, 09/12/1897.); d) pismo (nije datirano).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci i listovi različitih formata); djelomična paginacija (građa: 37 str.; pisma: 18 str.).

Format: 21 x 34 cm.

Lesar, Juraj

Građa iz Posavskih Podgajaca, 1903., SZ 115, 11 str.

Lokalitet: Hrvatska, Slavonija; okolica Županje: Posavski Podgajci

Sadržaj:

Opis Posavskih Podgajaca prema I. poglavlju („Priroda“) Radićeve „Osnove...“.

Napomena: Rkp. (3 neuvezana arka); originalna paginacija

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka, učitelj

Varoš (zabave, „narodna duša“, „narodni um“), 1898 – 1901., SZ 96a, 578 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Varoš

Sadržaj:

I. „Dječje igre“: a) „Igre manje djece (do 7 godina)“; b) „Igre veće djece (od 7 – 14 godine)“; c) „Vještine“; d) „Pogadjanje“; e) „Ostale igre“; f) „Momačke i djevojačke igre“ (32 orig. pag. arka: 64 isp. str.); g) opis IX pogl. „Osnove“: „Zabave“ (str. 292-300; 9 orig. pag. araka: 18 isp. str.); narodne pjesme s notnim zapisima (str. 301-306; 6 orig. pag. araka: 12 isp. str.); „Dodatak o pjevanju narodni pjesam“ (str. 307-308); h) opis X. pogl. „Osnove“: „Pjesme“ (str. 308-406; 99 orig. pag. araka + 1 str.; ukupno 199 isp. str.); „Pripovisti, priče, gatke i basne“ (str. 407-416; 10 orig. pag. araka: 20 isp. str.); „Pitalice“ (str. 417 (a,b,c): 3 isp. str.); „Zagonetke i odgonetke“ (str. 418-420; 3 orig. pag. araka: 6 isp. str.); „Ljepota prirode i ljudi“ (str. 421-422; 1 arak: 2 str.); i) opis XI. pogl. „Osnove...“: „Vjerovanja“ (str. 422-440; 19 orig. pag. araka: 38 isp. str.); j) opis XII. poglavlja: „Iskustvo znanje i mudrovanje“ (str. 441-448; 8 orig. pag. araka: 16 isp. str.); II. „Napomena ili kako je došlo da sam ovo napisao“ (dat. u Klakaru 01/11/1901. god.; 4 isp. str.) + dodaci tekstu (17 isp. str.; 3 isp. str. fragmenata formata: 17,5 x 21 cm); III. Opis X. pogl. „Osnove...“/„Pjesme“ (bilješka: „iza 1945 pridošlo?“): „Pjesme od dva reda“ (lirske pjesme u dvostihu; ukupno 1842 dvostiha; 55 araka; 110 isp. str.); „Muške pjesme iz kola“ (ukupno 336 dvostihova; 10 araka; 20 isp. str.); „Pjesme od 3 reda“ (kraće lirske pjesme; 5 araka; 10 isp. str.); „Pjesme od 3 reda“ (1 arak; 2 isp. str.); „Pjesme od 4 reda“ (4 araka; 8 isp. str.); „Šalaj pjesme“ (7 araka; 14 isp. str.); „Priskočnice“ (5 araka; 10 isp. str.).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); orig. pag. (I. dio / orig. num. arci 1-448; II. dio / orig. naum. arci 449-450 + 20 str.); nak. pag. (III: dio: 174 isp. str.). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka, učitelj

Narodne pjesme iz sela Varoša kod Slav. Broda II dio i

Kraće pjesmice J. Lovrečića, 1940 – 1953., SZ 96b, 170 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavanskog Broda: Varoš; okolica Vinkovaca: Otok, Privlaka

Sadržaj:

I. „Narodne pjesme iz sela Varoša kod Slavanskog Broda“ (2. dio): a) „O prvoj zbirci pjesama“ i „O drugoj zbirci pjesama“ (bilješke o postanku tih pjesama, njihovim melodijama i kazivačima te mnoštvo autobiografskih podataka; dat. u Varošu, 29/03/1954; 9 isp. str.); b)

recenzija dr. V. Žganeca: ovaj rukopis sadrži „56 većinom lirskih pjesama, balada iz starije dobe... dragocjen materijal narodnih pjesmama s melodijama...“; (tiskana potvrda ONŽO da su rukopisi zaprimljeni u Akademiju; dat. u Zagrebu, 11/05/1954); II. „Kraće pjesmice J. Lovretića“ (bilježnica koja sadrži prijepis pjesama koje je ispjevao J. Lovretić – autor je do njih slučajno došao, zapamtio ih i nakon 60 godina zapisao prema sjećanju).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci i listovi umetnuti u tvrde korice); nak. pag. (I. pag. araka: 119 isp. str.; II. nak. pag. bilježnica manjeg formata: str. 1-51). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Poveznica s IEF-om: Prijepis 75 tipkanih str. IEF rkp 153; IEF Mikrofiš 248.

Format: 21 x 30 cm; 14 x 20 cm.

Lukić, Luka

Opis sela Klakara. Po Radićevoj Osnovi I., II., III. I IV. dio, 1911 – 1912., SZ 128a, 912. str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar

Sadržaj:

I. Obrada građe po „Osnovi...“: a) „Uvod ili napomena“ (autorov osvrt i napuci o građi, dat. 30/01/1913., 2 arka); b) pogl. I/1-7 (str. 1-8, 8 araka: 16 str.); c) pogl. II/1-2 (str. 9-17, 9 araka: 18 str.); d) pogl. III/1-3 (str. 18-25, 8 araka: 16 str.); e) pogl. IV/1-4 (str. 26-454, 429 araka: 858 str.).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci unutar tvrdih korica); originalna paginacija araka prema poglavljima „Osnove...“.

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka

Opis sela Klakara (po Radićevoj Osnovi), 1911 – 1912., SZ 128a/1, 364. str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar

Sadržaj:

Obrada građe po „Osnovi...“ (nastavak pogl. IV/5-10).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci). Arci slijede originalnu paginaciju zbirke SZ 128a (str. 455-636; 182 arka: ukupno 364 str.).

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka

Pripovijetke, 1911 – 1912., SZ 128b, 443 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar

Sadržaj:

I. Narodne pripovijetke iz Klakara s bilješkom o kazivačima (str. 1-428); II. Zagonetke – mudrolije – odgonetke (str. 429-439); III. „Ljepota prirode i ljudi“ (pogl. X/8; str. 440-443).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci; zelena tinta); naknadna paginacija.

Format: 21 x 30 cm.

Lukić, Luka

Vjerovanja iz Klakara (raznovrsna građa), 1911 – 1912., SZ 128c, 184. str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar

Sadržaj:

I. Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“: a) pogl. XII/1-6 (nak. pag. araka 1-15); b) pogl. XII/7 („Poslovice“; nak. pag. araka 16-28); c) poglavlje XI/1-10 (nak. pag. araka 1-57 + 6 dod. araka); II. „Risarije šarenih jaja sela Klakara“, „Bilježnica Lukić“ (3 svešćića crteža običnom olovkom).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci; zelena tinta); nak. pag. araka: a) ukupno 30 + 2 isp. str.; b) ukupno 26 isp. str.; c) ukupno 126 isp. str. + crteži.

Format: 21 x 30 cm; 15 x 21 cm.

Lukić, Luka

Zabave i običaji, 1911 – 1912., SZ 128d, 208 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar

Sadržaj:

Obrada građe po Radićevoj „Osnovi...“: a) pogl. VIII (nak. pag. araka 1-62); b) pogl. IX (nak. pag. araka 1-40).

Napomena: Rkp. (neuvezeni arci; zelena tinta); nak. pag. araka: a) 62 + 1 arak; ukupno 126 isp. str.; b) 40 + 1 arak; ukupno 82 isp. str.

Format: 21 x 30 cm.

Lukić, Luka

Dulje pjesme, 1930e – 1953., SZ 128e, 315 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: uglavnom Klakar

Sadržaj:

Rukopisna građa sadrži kraće i dulje pripovjedne (epske) pjesme te lirske pjesme različite tematike: a) mitska tematika u desetercima/ciklus o Ivi Seljaninu (14 pj.); b) ciklus o Kraljeviću Marku (10 pj.); c) ciklus o Omeru (6 pj.); d) „Ženidba Vojvodića Janka“, „Ženidba Ive Budimlije“. Iza svake pjesme navedena su imena kazivača. Slijede: opis suvremenih političkih događaja, opis ratnih zbivanja u razdoblju od 1914. do 1918. godine; opis važnih događaja u selu (opaska autora: „Osim ’vi narodni pjesmama, čuje se i čita još nekoliko pjesama, od ge koji ljudi složeni u ’vom selu ili u okolice, na način *Satira*... Gotovo svaki važniji događaj u selu opjevan je u pjesme, do kojih sam mogao doć’, ili sam je prepisao’, ili čuo, a tiču se ’vag sela ili župe. To su pjesme: *Od išćeranog bilježnika, Od drva ili bunde, Od bebrinskoga goda, Od nove općine, Od dukata, opreza i od brbljave žene*“). Ostale pjesme su kraće, uglavnom ljubavne tematike.

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); Naknadna paginacija.

Format: 21 x 34 cm.

Ljekaruša, s.a., SZ 3a, 26. str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija

Sadržaj:

Ljekaruša sadrži 58 rukom pisanih recepata i uputa o liječenju na ikavštini (prvih pet recepata nedostaje).

Napomena: Rkp. (meko uvezana i veoma oštećena bilježnica malog formata). Nema originalne paginacije, izbrojane su ispisane stranice. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). U „Evidenciji“ pod brojem 3 je navedeno: Janković, Julije profesor, „Sitnica iz prošlosti u varaždinskih vodeničara“ (5 str., 02/04/1897., spremljeno među „Varia“) – čini se da je građa koja se spominje u „Evidenciji“ vraćena, a na njeno mjesto umetnuta je SZ 3 što nije provedeno kroz „Evidenciju“. Građa koja je provedena u „Evidenciji“ tiskana je u ZbNŽO VII/2, 1902. godine. Bilješka: „Ljekaruša nepoznatog autora, vjerojatno iz 18. stoljeća iz Slavonije... Bez potpisa, oznake mjesta i godine. Uložena u papir na kojem je adresa: Josip Lukić, Đakovo, pravnik u Zagrebu, Prilaz 47“ (podatak o vjerojatnom poklanjatelju).

Format: 13 x 20 cm.

Narodne popjevke. Popjevke koje pjevaju ženskinje, s.a., SZ 168, 7 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; Vinkovci

Sadržaj:

Rukopisna zbirka sadrži 69 dvostihova (bećaraca) s autorovom kratkom bilješkom o tome tko ih pjeva i u kojim prilikama: „Sve ovdje sabrane popjevke potiču od seljačkih djevojaka (cura) iz Vinkovaca.“

Napomena: Rkp. (neuvezanih listova); naknadna paginacija; originalna numeracija pjesama.

Format: 21 x 34 cm.

Neferanović, Ivan, seljak

Etnografska građa iz Privlake kod Vinkovaca, 1897 – 1898., SZ 56, 89 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Privlaka

Sadržaj:

Etnografska građa iz mjesta Privlake prema poglavljima koji djelomično odgovaraju Radićevoj „Osnovi...“: I. „Opis govora i nošnje“ (str. 1-4); II. „Narodni običaji kod poslova i rada“ (str. 5-18) + pismo autora Uredništvu Akademije (dat. 16/03/1898, str. 19-20); III. „Pravni običaji“ (str. 21-34); IV. „Običaji u obćenju s ljudima“ (str. 35-50); V. „Poznavanje Prirode“ (str. 51-64); VI. „Vjerovanja“ (str. 65-89).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); naknadna paginacija (str. 1-89). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Smičiklas, Tadija, sveučilišni profesor

Narodne pripovijesti, 1874 – 1879., SZ 2, 148 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Osijeka

Sadržaj:

1) Sv. „3“: „Ove su pripovijesti sabrane prije dvadeset i pet godina oko Osijeka – pisali su ih djaci i ostalo je onako kako su oni pisali. Ima u njima i dobrih materijala. Poklanjam Akademiji“ (Bilješka T. Smičiklasa; svezak sadrži ukupno 25 kraćih pripovijedaka koje prema tipu rukopisa možemo pripisati dvojici različitih autora; str. 1-78); 2) Sv. „4a“: „Pripovijesti napisane od djaka gimnazije zagrebačke i nešto riječke pred više godina“ (bilješka T. Smičiklasa; svezak sadrži ukupno 7 kraćih pripovijedaka od 4 različita autora

(gimnazijalca); str. 1-26); 3) Sv. „4b“: sadrži ukupno 7 kraćih pripovijedaka (str. 20-61; „paginirao M. Gavazzi 17.IV.1948“); 4) Sv. „4c“: sadrži pripovijetku „Vukodlak“ (str. 1-4).

Napomena: Rkp. (4 neuvezana sveska u dva različita formata); nak. pag. poglavlja. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). U „Evidenciji“ se nalazi opaska Gavazzija: „veći dio nema, 25-34 fali, 1-20 fali“; građa je zaprimljena u Uredništvo 1897. godine.

Format: 21 x 34cm; 17 x 21 cm.

Subašić, Pavo

Građa o zadruzi u Otoku, 1898., SZ 149, 11 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Otok

Sadržaj:

Prilozi o zadružnom životu u Otoku.

Napomena: Rkp. (neuvezani listovi); djelomična orig. pag. + nak. pag. (str. 1-10).

Format: 21 x 34 cm.

Šimić, Šimo

Etnografska građa iz okolice Našica (Šaptinovci, Klokočevac), 1899., SZ 91, 32 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Našica: Šaptinovci, Klokočevac

Sadržaj:

1) „Običaji na Božić“; 2) „Čarolije“; 3) „Čarolije na Djurdjevo“; 4) „Kod žita čarolije“; 5) „Običaj kod ženidbe“; 6) „Život soldata“; 7) „Život o zadruzi“; 8) „Samo vlastništvo“; 9) „Život cigana“; 10) „Para“.

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); Naknadna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Varnica, Šimo, seljak

Gradište kod Županje. Odgovori na pitanja iz „Osnove“, 1897 – 1898., SZ 35, 93 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Županje: Gradište

Sadržaj:

1) Obrada građe po „Osnovi...“: poglavlja: IV/4,5,6,7,8,10; V/a/1,2,3,4,5,; V/b/10; V/c/1; VI/2,3; 2) „Nacrt našeg sela Gradišta“ (prilog; str. 5-6).

Napomena: Rkp. (neuvezani arcí); originalna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Voćinkić, Franjo

Sabrana građa iz Orovice i Duzluka, 1898., SZ 51, 29 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Našica

Sadržaj:

Odgovara pojedinim dijelovima pogl. br. I,II,III,IV i XI Radićeve „Osnove...“.

Napomena: Rkp. (neuvezani arcí i pojedinačni listovi); originalna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Vrabec, Nikola, učitelj

Selo Podgrađe, 1897., SZ 37, 6 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Podgrađe

Sadržaj:

Opis sela Podgrađe prema pogl. br. IV/1,2 Radićeve „Osnove...“ (Selo i okolina, Kuća i dvorište).

Napomena: Rkp. (3 neuvezana arka); naknadna paginacija. Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109).

Format: 21 x 34 cm.

Vrgoč, dr. Antun, sveučilišni profesor

100 – godišnjica migracije, naseljivanja i posjedovanja kumpanije Nimci, iza 1940., SZ 240, 19 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Vinkovaca: Nijemci

Sadržaj:

1) Predgovor (str. 1-2); 2) „Literatura“ (str. 3); 3) „Općenito o kumpaniji Nimci“ (str. 4); 4) „Stanje u pojedinim selima kumpanije“ (sa statističkim tablicama u prilogu; str. 5-17); 6) „Stogodišnjica kumapnije Nimci“ (na hrvatskom i njemačkom jeziku, str. 18-19); 7) Dodatak: tiskana geografska karta općine Nimci (1 list manjeg formata).

Napomena: Strojopis (neuvezani listovi); originalna paginacija.

Format: 21 x 34 cm.

Vudy (Wudy), Marija

Narodne pjesme, 1898., SZ 59, 152 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Nove Gradiške: Rešetari

Sadržaj:

1) „Poezija“ (uvod u kojem autorica daje osnovne podatke o prikupljenim i popisanim pjesmama, 1 str.); 119 dužih i kraćih lirskih pjesama („Ove se pjesme pjevaju sve od reda u kolu kada plešu uhvativ se za ruke. To pjevaju bez glasbe“, str. 1-139); 2) 157 „poskočica“ tj. deseteračkih dvostihova („Pjesmice kratke od dva retka pjevaju uz tamburicu... Ove pjesme ne pjevaju samo u kolu već pjevaju također i sjedeć pred kućom i iduć s posla“, str. 140-151).

Napomena: Rkp. (neuvezani listovi); orig. pag. (str. 1-152; uvodni list „Poezija“ nije paginiran). Odgovara „Evidenciji“ (vidi: SZ 109). Prema „Evidenciji“ se može zaključiti da je građa zaprimljena u Uredništvo 1898. godine.

Format: 21 x 34 cm.

NOVA ZBIRKA

Lukić, Luka

Narodni život – Klakarje, 1905 – 1952., NZ 28a, 484 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar(je)

Sadržaj:

Obrada građe prema Radićevoj „Osnovi.“: poglavlje br. V/a („Rad“: Sprave i oruđe) / 1) „Lovske sprave“ (str. 1-27); 2) „Poljodjelske sprave i oruđa“ (str. 27-80); 3) „Sprave za priređivanje vune, lana i konoplje“ (str. 81-127); 4) „Sprave za priređivanje živeža“ (str. 127-237); 5) „Sprave za vožnju“ (str. 238-312); 6) „Sprave i oruđe za izrađivanje razne građe“ (str. 313-460); 7) „Sitno domaće oruđe“ (str. 461-484).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); nak. pag. (str. 1-484); nastavak zbirke SZ 128a-e.

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka

Narodni život – Klakarje, 1905 – 1952., NZ 28b, 485 - 971 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar(je)

Sadržaj:

Obrada građe prema Radićevoj „Osnovi.“: poglavlje br. V/b („Rad“: Poslovi) i br. V/c („Dodatak“: Trgovina) / 1) „Lov“ (str. 485-500); 2) „Gojenje marve i živadi“ (str. 501-649); 3) „Obradivanje zemlje“ (str. 650-801); 4) „Kućni poslovi“ (str. 802-855); 5) „Građevine“ (str. 856-873); 6) „Izrađivanje sprava i oruđa“ (str. 874-887); 7) „Ličenje i farbanje građevina i sprava“ (str. 887); 8) „Ženske rukotvorine“ (str. 888-925); 9) „Kičenje tkanja“ (str. 926-951); 10) „Pregled dnevnog i godišnjeg rada“ (str. 952-963); 11) „Dodatak“: a) Trgovina (str. 964-971).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); nak. pag. (str. 485-971); nastavak zbirke SZ 28a.

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka

Narodni život – Klakarje, 1905 – 1952., NZ 28c, 184 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar(je)

Sadržaj:

Obrada građe prema Radićevoj „Osnovi.“: poglavlje br. VI („Život“) / 1) „O zadruzi uopće“ (str. 1-52); 2) „Život u familiji“ (str. 53-70); 3) „Život s komšijama“ (str. 71-72); 4) „Život prema dobi“ (str. 73-90); 5) „Život prema zanimanju i imetku“ (str. 91-170); 6) „Kako živu bolesni i nakazni ljudi“ (str. 171-172); 7) „Zločinci i drugi rđavi ljudi“ (str. 173-177); 8) „Vjerski život“ (str. 178-182); 9) „Škola“ (str. 183-184).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); nak. pag. (str. 1-184); nastavak zbirke SZ 28b.

Format: 21 x 34 cm.

Lukić, Luka

Narodni život – Klakarje, 1905 – 1952., NZ 28d, 52 str.

Lokalitet: Hrvatska; Slavonija; okolica Slavonskog Broda: Klakar(je)

Sadržaj:

Obrada građe prema Radićevoj „Osnovi.“: poglavlje br. VII/a („Pravo“: Privatno pravo) / 1) „Šira obitelj(zadruga)“ (str. 1-27); 2) „Stvari“ (str. 27-40); 3) „Obveze“ (str. 40-46); poglavlje br. VII/b („Pravo“: Javno pravo) / 1) „Seoska općina“ (str. 47-48); 2) „Građanski i kazneni postupak“ (str. 48-50); 3) „Kazneno pravo“ (str. 50-52).

Napomena: Rkp. (neuvezani arci); nak. pag. (str. 1-52); nastavak zbirke SZ 28c.

Format: 21 x 34 cm.

PRILOG 3.

POPIS KRATICA KORIŠTENIH U OVOME RADU

HAZU = Hrvatska akademija znanosti i umjetnosti

JAZU = Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti

ONŽO = Odbor za narodni život i običaje Južnih Slavena

ZbŽNO = Zbornik za narodni život i običaje Južnih Slavena

SZ = Stara zbirka

NZ = Nova zbirka

dat. = datirano

god. = godina

nak. pag. = naknadna paginacija

num. = numerirano

pogl. = poglavlje

rkp. = rukopis

orig. pag. = originalna paginacija